युमा साम्यो

ᤕᤢᤔᤠ ᤛᤠᤔᤕᤥ

सांस्कृतिक स्वरूप र समसामयिक प्रश्नहरू

डा. नवराज सुब्बा

युमा साम्यो - सांस्कृतिक स्वरूप र समसामयिक प्रश्नहरू

॥

डा. नवरा सुब्बा

॥

HAMRO iDEA
Implimenting Ideas...

प्रतिलिपि अधिकार

युमा साम्यो - सांस्कृतिक स्वरूप र समसामयिक प्रश्नहरू

.

लेखक: **डा. नवराज सुब्बा**

संस्करण: प्रथम (२०८२)

ISBN: 9789937-9908-2-0

प्रकाशक: हाम्रो आइडिया, विराटनगर, नेपाल।

कभर छविको श्रेय ब्राड विलिस (Oculariste Image), Pixabay मार्फत, लाई दिइएको छ र सम्पादनका लागि Canva.com को सहयोग लिइएको छ।

प्राक्कथन

नेपाल र भारतीय उपमहाद्वीपमा रहेका लिम्बू समुदायको मौलिक धार्मिक दर्शन, सांस्कृतिक पहिचान, र ऐतिहासिक स्मृतिमा आधारित अध्ययनको खाँचो दिन–प्रतिदिन बढ्दो छ। पछिल्ला दशकहरूमा "युमा साम्यो" अर्थात् युमा धर्मको पुनरुत्थान र आधिकारिक संस्थागतकरणसँगै यसबारे विविध बहसहरू पनि अघि आएका छन्, कहिलेकाहीँ आत्मस्वीकृतिको रूपमा, त कहिले वैचारिक द्वन्द्वका रूपमा।

यस पुस्तकको लेखन यात्रा त्यही द्वन्द्व–मूल्यांकनको प्रयास हो। युमा साम्यो लिम्बू समुदायको एक मौलिक प्रकृति–केन्द्रित धर्म हो, जसको ऐतिहासिक विकास, मिथकीय संरचना, मुन्धुम परम्परा, र समकालीन पुनराविष्कार (reinvention) को जटिल सम्बन्ध यस पुस्तकमा विश्लेषण गरिएको छ।

पुस्तकले युमा धर्मको धार्मिक दर्शन मात्र प्रस्तुत गर्नुका साथै यसको सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक प्रभावहरूको पनि आलोचनात्मक विश्लेषण गर्छ। हालको माङहिम निर्माणको प्रवृत्ति र हिन्दू तथा इसाई द्वैध धर्मको प्रभावले शमानी परम्परामा आधारित युमा धर्मलाई गहिरो असर पारेको छ। यी सबै पक्षहरूको समग्र मूल्यांकनलाई सिक्किम–नेपालको भूसांस्कृतिक सन्दर्भसँग जोड्दै, आदिवासी लिम्बू पहिचानको पुनर्संरचना विषयमा पुस्तकमा विस्तृत बहस गरिएको छ।

यो पुस्तकमा धार्मिक कुराका अतिरिक्त आदिवासी धर्म–चेतना र अनुभवको विश्लेषण छ। यसको ‘मौलिकता’ मा अतीतदेखि वर्तमानसम्म संघर्ष चलिआएको देख्न सकिन्छ।

पुस्तकको उद्देश्य के हो?

यो पुस्तक "युमा साम्यो- सांस्कृतिक स्वरूप र समसामयिक प्रश्नहरू" युमा धर्मको आजको सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक भूमिका बुझ्ने प्रयास हो। लिम्बू समुदायमा युमा साम्यो (Yumaism) धार्मिक पुनरुत्थानका रूपमा हाल देखा परेको छ, तर यसको अर्थ र स्वरूप हाल सबैको लागि एउटै छैन। अर्थात् युमा धर्मप्रतिको बुझाइ फरक फरक हुन गएको छ। त्यसलाई केलाउनु र देखाउनु पनि यो पुस्तकको एक उद्देश्य हो।

कसैका लागि यो आदिवासी मौलिक धर्मको पुनरस्थापना हो, भने कसैका लागि यो बाह्य प्रभाव (जस्तै हिन्दू वा इसाई प्रभाव) को मिश्रणसहित आएको एउटा 'संस्थागत धर्म' हो। त्यसैले, पुस्तकले यी भिन्न दृष्टिकोणहरूलाई निष्पक्षरूपमा केलाउने र आलोचनात्मक दृष्टिले विश्लेषण गर्ने काम गरेको छ।

के–के विषय समेटिएको छ?

इतिहास र दर्शन – युमा साम्योको जरा कहाँ छन्? मुन्धुम, आत्मा, पुनर्जन्म, प्रकृति पूजाको अवधारणा कस्तो छ?

फेदाङ वा साम्बा येबा/युमा (शमानी) परम्परासँगको द्वन्द्व – युमा साम्यो अहिले "माङहिम" जस्ता धार्मिक भवनहरू बनाएर औपचारिक धर्म बन्दै गएको छ। तर पुराना फेदाङ्गा, येबाहरू मौखिक परम्परामा आधारित शमानी विधिलाई नै 'साँचो' लिम्बू धर्म ठान्दछन्। यी दुईबीच वैचारिक तनाव छ।

हिन्दू र इसाई प्रभाव – युमा धर्मका केही अंशहरू हिन्दू धर्मसँग मिल्दोजुल्दो छन्, जस्तै देवी–देवताको स्वरूप वा पूजा पद्धति। त्यस्तै, इसाई धर्ममा देखिने संगठनको संरचना, धार्मिक शिक्षा दिने तरिका, विशेष पोशाक, र प्रचार शैलीमा पनि कतिपय ठाउँमा समानता भेटिन्छ। यी समानताले युमा धर्मको मौलिक स्वरूपमा कस्तो असर पारेका होलान्? यसले आफ्नो पहिचानलाई अझ बलियो बनाएको छ कि कमजोर पारेको छ? विवेचनाको विषय बनेको छ।

सामाजिक–राजनीतिक प्रभाव – युमा धर्म केवल धार्मिक विषयमा सीमित छैन, यसले लिम्बू समुदायको सामाजिक संरचना, मातृभाषा अधिकार, र सांस्कृतिक पहिचानका आन्दोलनमा पनि प्रभाव पारेको छ। यसले समुदायलाई संगठित बनाउन, अधिकारका लागि आवाज उठाउन, र सांस्कृतिक गर्व बढाउन कस्तो योगदान दिएको छ? त्यसका सफल उदाहरणहरू के–के छन्? यहाँ यसबारे पनि चर्चा गरिएका छन्।

प्रकृति र आलोचना किन महत्वपूर्ण छ?

धेरै लिम्बूले आफूलाई 'प्रकृति पूजक' भनेर चिनाउँछन्। तर जब 'माङहिम' निर्माण भयो—पक्की भवन, मूर्ति, पूजाकोठा र औपचारिक नियमसहित—त्यसले शमानी प्रकृति–धर्मको आत्मामा परिवर्तन ल्याएको छ। पुस्तकले यही कुरामा प्रश्न उठाउँछ:

के माङहिमको निर्माणले प्रकृति पूजालाई विस्थापन त गरेको छैन?

यो प्रश्न केवल एक आलोचना होइन, एक चिन्तनको विषय पनि हो जसबारे सोच्न सबैमा निम्तो छ।

लेखकीय टिप्पणी

शोधकर्ताको नाताले यो पुस्तक लेख्दै गर्दा मैले आफैंलाई पनि अनेक प्रश्नहरू सोधें—के धर्म केवल विश्वास हो त? के युमा साम्योले आजको समयमा आदिवासी पहिचानको संकट समाधान गर्न सक्छ? के यसको संस्थागत रूपले पुरानो प्रकृति–केन्द्रित शमानी चिन्तनलाई विस्थापन गरिरहेको त छैन?

यी प्रश्नहरूले मलाई केवल लेख्न मात्र होइन, मौन भएर सुन्न पनि बाध्य बनायो—मुन्धुमका वाचकहरूलाई, फेदाङ्गा–येबाहरूलाई, र लिम्बू युवाहरूलाई, जो युमा धर्मलाई पुनः परिभाषित गर्दैछन्।

पुस्तकमा समावेश विचारहरू आलोचनात्मक छन्, तर निषेधात्मक होइन। म विश्वास गर्छु कि युमा साम्योको विकासलाई बुझ्न, हामीले त्यसको ऐतिहासिक गहिराइ, वैचारिक बहुलता र समुदायभित्रकै दृष्टिभिन्नतालाई सम्मानपूर्वक समेट्नुपर्छ।

लेखकीय उद्देश्य स्पष्ट छ—युमा साम्योको स्वरूपलाई न पूजाको केन्द्रमा मात्र राख्ने, न केवल मिथकीय शृंखलाको रूपमा बुझ्ने, तर एक जीवित, बहसयोग्य र गतिशील धर्म–समाजको रूपमा व्याख्या गर्ने।

यो लेखन सन्दर्भहरूमा आधारित छ, तर अनुभवहरूमा टेकेर लेखिएको छ।

लेखकीय दृष्टिकोण

लेखकको दृष्टिकोण आलोचनात्मक छ, तर अपमानजनक होइन। युमा साम्योको विकासलाई एक किसिमको "संघर्ष–युक्त यात्रा" का रूपमा हेरिन्छ—जहाँ पुराना विश्वासहरू, नयाँ आवश्यकताहरू, र बाह्य प्रभावहरूको मिश्रणले अहिलेको रूप दिन थालेको छ।

लेखकको उद्देश्य युमा धर्मलाई गलत देखाउनु होइन, बरु:

यसको जटिलता बुझाउनु,

बहसहरू उजागर गर्नु,

र लिम्बू समुदायभित्रको वैचारिक विविधता सम्मानपूर्वक प्रस्तुत गर्नु हो।

अन्तमा-

यो पुस्तक न त केवल 'धार्मिक इतिहास' हो, न केवल 'समकालीन अध्ययन'। यो दुबैको पुल हो—जहाँ पाठकले लिम्बू समुदायको आत्मा, धार्मिक चेतना, संघर्ष र पुनराविष्कारलाई गहिरो रूपमा बुझ्न सक्छन्।

विषय-सूची

अध्याय १: परिचय

किराँत लिम्बू जाति नेपालको आदिवासी/जनजाति समुदायमध्ये एक महत्वपूर्ण समूह हो, जसको धर्म, संस्कार, भाषा, र संस्कृतिमा गहिरो मौलिकता र परम्परागत ज्ञान पाइन्छ। लिम्बू समुदायको मौलिक धर्म "युमा साम्यो" (Yuma Samyo) वा "युमा धर्म" हो, जुन हजारौं वर्ष पुरानो प्रकृतिपूजक परम्परा र मौखिक धर्मग्रन्थ मुन्धुममा आधारित छ।

वर्तमान समयको आधुनिकीकरण, धार्मिक प्रभाव, र पहिचान संकटका कारण किराँत धर्म र संस्कृति खतारामा परेको देखिन्छ। यस्तै सन्दर्भमा युमा साम्योको वास्तविक स्वरूप, इतिहास, दर्शन, र समकालीन सामाजिक भूमिकाबारे वैज्ञानिक र तथ्यगत ढंगले अनुसन्धान गर्नु आजको आवश्यकता बनेको छ।

यस पुस्तकको उद्देश्य युमा धर्मको गहिरो अध्ययन गर्दै यसलाई जातीय ज्ञानको रूपमा होइन, एक जीवित संस्कृति र दर्शनको रूपमा प्रस्तुत गर्नु हो। युमा साम्यो केवल पूजा विधि नभई लिम्बू समाजको मूल्य, प्रकृति सँगको सम्बन्ध, नारी प्रधान दृष्टिकोण, र जीवनशैलीको दर्पण हो।

१.१ अनुसन्धानको उद्देश्य र महत्व

धार्मिक र सांस्कृतिक पहिचान कुनै पनि जाति, समुदाय वा राष्ट्रको आत्माको प्रतिबिम्ब हो। किराँत लिम्बू समुदायको मौलिक धर्म, युमा साम्यो वा युमा धर्म, त्यही किसिमको अद्वितीय पहिचान हो जसले केवल पूर्वी नेपाल र भारतको सीमित भूगोलमा मात्र नभई, समग्र किराँत सभ्यताको दार्शनिक संरचना निर्माण गरेको छ (Chemjong, 1967; Subba, 1999)।

आजको आधुनिक सन्दर्भमा जब स्थानीय र आदिवासी ज्ञान परम्पराहरू विलुप्त हुने अवस्थामा छन्, युमा धर्मबारे तथ्यमा आधारित गहिरो अध्ययन आवश्यक भएको छ। युमा धर्मका मूल स्रोतहरू मौखिक परम्परा—मुन्धुम, समुदायको समष्टिगत स्मृति, तथा परम्परागत पूजापद्धतिमा आधारित छन् (Chongbang, 2015)।

पछिल्ला दशकहरूमा बाह्य धार्मिक प्रभाव, शिक्षा प्रणालीमा धार्मिक विविधता नसमेटिएको अवस्था, र सहरमुखी प्रवृत्तिका कारण लिम्बू समुदाय आफैमा आफ्नै धर्मप्रति विमुख हुने खतरा बढ्दो छ (Kirat Yakthung Chumlung \[KYC], 2021)।

यस सन्दर्भमा, वर्तमान अनुसन्धानको मूल उद्देश्य युमा धर्मको उद्गम, संरचना, सामाजिक प्रभाव, र समकालीन सन्दर्भमा यसको अस्तित्वबारे वैज्ञानिक ढंगले अध्ययन गर्नु हो।

अनुसन्धानका प्रमुख उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

- युमा साम्योको ऐतिहासिक, धार्मिक, र सांस्कृतिक स्वरूपको पुनःमूल्याङ्कन गर्नु।

- मुन्धुममार्फत युमा देवीको अवधारणा र दर्शनको व्याख्या गर्नु।

- लिम्बू समुदायमा धार्मिक पुनरुत्थानका प्रयासहरूलाई अभिलेखिकरण गर्नु।

- युमा धर्मप्रति प्रचलित भ्रमहरूलाई तथ्यका आधारमा चिर्नु।

- समकालीन शिक्षा, नीति, र सामाजिक व्यवहारमा युमा धर्मको स्थान पहिचान गर्नु।

धर्म र पहिचान जोडिएको यस किसिमको अनुसन्धानले केवल एक जातीय धर्मको दस्तावेजिकरण मात्र होइन, सम्पूर्ण नेपालका आदिवासी

जनजातिहरूको सांस्कृतिक विविधताको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा पनि महत्वपूर्ण योगदान दिनेछ (Subba, 1999; Gurung, 2003)।

१.२ अनुसन्धानको दायरा, विधि, र स्रोत

अनुसन्धानको दायरा

यस अध्ययनको भौगोलिक दायरा पूर्वी नेपालका लिम्बू बहुल जिल्लाहरू—इलाम, पाँचथर, तेह्रथुम, धनकुटा, संखुवासभा—साथै भारतको सिक्किम र दार्जिलिङका लिम्बू बस्तीहरू सम्म फैलिएको छ (Chemjong, 1967)।

कालगत हिसाबले अध्ययनले युमा धर्मको आदिकालीन अवस्थादेखि आधुनिक पुनरजागरणसम्म समेट्छ, विशेषतः १९८० पछि तीव्र भएको लिम्बू पहिचान आन्दोलन, किराँत याक्थुङ चुम्लुङ (KYC) जस्ता संस्थाहरूको भूमिका, र धार्मिक पुनर्संरचनालाई समेटिएको छ (Subba, 1999)।

अनुसन्धान विधि

प्राथमिक अध्ययन:

- फिल्डवर्क: लिम्बू समुदायका येबा (पुरोहित) र युमाका (पुरोहितिनी) सँग अन्तर्वार्ता।

- अनुष्ठान अवलोकन: युमा पूजा, चासोक तङनाम, फुङनाम, येबा, बालिहाङजस्ता पूजाहरूको सहभागी अवलोकन।

- मुन्धुम संग्रह: मौखिक परम्पराबाट मुन्धुम संकलन र तिनको वर्गीकरण।

माध्यमिक स्रोतहरू:

- Chemjong (1967), Subba (1999), Chongbang (2015) लगायतका अनुसन्धान र प्रकाशनहरू।

- संस्थागत दस्तावेजहरू (KYC, 2021; Nepal Indigenous Study Centre, 2020)।

- अन्य किराँत धर्महरूसँग तुलनात्मक अध्ययन (जस्तै राईको 'कहेक', सुनुवारको 'निन-सम')।

१.३ युमा धर्मप्रति विद्यमान भ्रमहरू

भ्रम १: युमा धर्म हिन्दू धर्मको उपशाखा हो।

स्पष्टीकरण: युमा धर्मको प्रकृति पूजा, मातृशक्ति आराधना र मुन्धुममा आधारित संरचना हिन्दू धर्मको वेद–पुराण प्रणालीभन्दा पूर्णतः फरक छ (Chemjong, 1967)।

भ्रम २: युमा एक देवी मात्र हुन्, धर्म होइन।

स्पष्टीकरण: युमा देवी सृष्टिको मूल शक्ति हुन्। तर युमा साम्यो सम्पूर्ण जीवन–दर्शन र नैतिक संरचनालाई समेट्ने स्वतन्त्र धार्मिक प्रणाली हो (Subba, 1999)।

भ्रम ३: युमा धर्म लोपोन्मुख छ।

स्पष्टीकरण: यद्यपि अघिल्लो पुस्तामा धर्म अवहेलित देखिएको हो, हाल धार्मिक पुनरुत्थान तीव्र हुँदै गएको छ (KYC, 2021)।

भ्रम ४: युमा धर्ममा शिक्षाका लागि कुनै शास्त्र छैन।

स्पष्टीकरण: युमा धर्मको शास्त्र भनेको मुन्धुम हो, जुन स्मृति, वाचन र गानमा आधारित मौखिक परम्परा हो (Chongbang, 2015)।

१.४ निष्कर्ष

यस अध्यायमा युमा धर्मको अध्ययनको आवश्यकता, पद्धति, दायरा, र विद्यमान भ्रान्तिहरूको व्याख्या गरिएको छ। धर्म केवल विश्वासको विषय नभई, जातीय अस्तित्व, सांस्कृतिक उत्तराधिकार, र पर्यावरणीय सम्बन्धको संरचना पनि हो भन्ने कुरालाई यो अध्ययनले स्पष्ट गर्छ।

युमा धर्मको दार्शनिक गहिराइ, सामुदायिक संरचना, र पर्यावरणीय चेतना समृद्ध छन्। तथापि, औपचारिक शिक्षा र राज्य नीतिमा उपेक्षित हुँदा भ्रम र संकट उत्पन्न भएको छ। यस्तो अवस्थामा तथ्यमा आधारित

अनुसन्धानले केवल दस्तावेजिकरण होइन, सांस्कृतिक पुनर्जागरणमा समेत योगदान दिन सक्छ।

अध्याय २: किराँत लिम्बूको सांस्कृतिक र ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

२.१ लिम्बू जातिको उत्पत्ति र बसोबास

लिम्बू जाति नेपालका प्राचीनतम जातिहरूमध्ये एक हो, जसको ऐतिहासिक उपस्थिति किराँत सभ्यतासँग गहिरो रूपमा गाँसिएको छ। "किराँत" शब्द प्राचीन भारतीय ग्रन्थहरू—जस्तै महाभारत, अथर्ववेद, र पुराणहरू—मा उल्लेख भएअनुसार हिमालय क्षेत्रको आदिवासी समूहलाई जनाउँछ। यी किराँतहरूको विभिन्न उपसमूहहरू मध्ये लिम्बूहरू 'याक्थुङ' भनेर चिनिन्छन्, जसको अर्थ सत्यभाषी मानिस भन्ने लिइन्छ (Chemjong, 1966)।

लिम्बू जातिको ऐतिहासिक बसोबास क्षेत्रलाई लिम्बुवान भनिन्छ, जुन नेपालको पूर्वी भूभाग (अर्थात् मेचीदेखि अरुण नदीसम्म) फैलिएको छ। यस क्षेत्रलाई सुबा प्रथा, मुक्त–मालिक सिँचाइ प्रणाली, र परम्परागत स्वशासन प्रणालीद्वारा शासित गरिएको थियो (Subba, 1999)।

इतिहासकार इमानसिंह चेम्जोङले लिम्बूहरूको उत्पत्ति ताम्सालिङ नामक क्षेत्रबाट भएको उल्लेख गरेका छन्, जुन सम्भवतः नेपालको उत्तरपूर्वी हिमाली क्षेत्र या तिब्बती सीमाना आसपास पर्छ (Chemjong, 1967)। लिम्बूहरूको अस्तित्व ४,००० वर्ष अघिदेखि नै यस क्षेत्रको संस्कृतिमा स्थापित रहँदै आएको छ भन्ने अनुमान छ।

साम्राज्यवादी विस्तारकालमा, विशेषतः पृथ्वीनारायण शाहको अभियानपछि, लिम्बुवान नेपालको अख्तियारमा आएपछि लिम्बू जातिको सामाजिक–राजनीतिक संरचना परिवर्तन हुन थाल्यो। तथापि, लिम्बूहरू आफ्नो भाषा, लिपि, धर्म, तथा परम्परा बचाउँदै आइरहेका छन्।

२.२ सामाजिक संरचना, भाषा, र संस्कृति

(क) सामाजिक संरचना

लिम्बूहरूको समाज रक्तअनन्या-आधारित संरचनामा आधारित छ, जसलाई थर वा सिंगथुम भनिन्छ। प्रत्येक लिम्बूको एक थर हुन्छ, जुन उसको वंश, वैवाहिक सम्बन्ध, र सामाजिक उत्तरदायित्वसँग जोडिन्छ। उदाहरणका लागि: Thoklung, Maden, Tumbapo, Samba, Lingden आदि थरहरूले सामाजिक पहिचान दिन्छन्।

सामाजिक दृष्टिले लिम्बूहरू समानतावादी चरित्रका छन्—धेरैजसो समुदायमा विशेष वर्ग विभाजन (जस्तै जात व्यवस्था) पाइँदैन। परम्परागत रूपले गाउँस्तरमा निर्णय गर्ने संयन्त्रहरू, जस्तै "चुम्लुङ" (पञ्चायती परम्परा), अस्तित्वमा थिए, जसले विवाद समाधान तथा सामाजिक अनुशासन कायम राख्थे।

लिम्बू समाजमा महिला–पुरुषबीच सापेक्ष स्वतन्त्रता र सम्मान पाइन्छ। महिलाहरूले आफ्नो थर कायम राख्न पाउँछन्, सम्पत्ति अधिकारमा सहभागी हुन्छन्, र युमा धर्मका अनुष्ठानहरूमा पुरोहितको भूमिकासमेत निर्वाह गर्छन् (जस्तै Yemama वा युमा)।

(ख) भाषा

लिम्बूहरूको मातृभाषा "याक्थुङ पान" हो, जुन सिनो-तिब्बती भाषापरिवारअन्तर्गत पर्दछ। यस भाषामा शब्दको निर्माण बहुअर्थी, उच्चारणात्मक विविधता, र सांस्कृतिक सन्दर्भको गहिरो सन्निवेश हुन्छ।

याक्थुङ भाषाको लेखन प्रणाली ‘सिरिजङ्गा लिपि’ मा आधारित छ, जसलाई ९औं शताब्दीमा बौद्ध विद्वान Te-ongsi Sirijunga Sen Thebe ले पुनराविष्कार गरेका थिए। आधुनिक पुनर्जागरण कालमा यो लिपिको प्रचार पुनः सुरु भएको छ (Lingden, 2005)।

सिरिजङ्गा लिपिमा मुन्धुम लेखिने क्रम बढ्दो छ, जसले युमा धर्म र लिम्बू दर्शनलाई पुनः जीवन्त तुल्याएको छ।

(ग) संस्कृति

लिम्बू संस्कृतिमा प्रकृति–केन्द्रित जीवन दर्शन पाइन्छ। कृषि, वन, पानीका स्रोत, र पर्वहरू सबै प्रकृतिसँग सामञ्जस्यमा आधारित छन्। प्रमुख चाडहरूमा:

छासोक तङनाम: फसल सङ्कलनको चाड

केलाङ: परम्परागत नृत्य तथा विवाह समारोह

बालिहाङ: नयाँ वर्ष मनाउने पर्व

येबा: मृत आत्माको शुद्धि र पुनर्जन्मको तयारी

सांगीतिक रूपले, लिम्बूहरूमा ‘यालाङ वा धाननाच’, 'धोङ नाचा', 'योखा नाचा', तथा 'पाले नाचा' प्रसिद्ध छन्। यी नाचहरू लोककथा, प्रेम, युद्ध, र प्रकृतिसँग सम्बन्धित छन्।

लिम्बू परम्परागत पोशाक: महिलाहरूले mekhli (लुगा), taglung (काँध ओढ्ने), sinyeti (गहना) लगाउँछन्। पुरुषहरू tonglok, pangkha, र khukuri सहित सुसज्जित हुन्छन्।

खानपान संस्कृति: लिम्बूहरूमा 'thenthuk', 'yangben-faksa' (करेलाको गुदी र सुँगुरको मासु), 'kinema' (फेर्मेन्ट गरिएको भटमास) आदिले सांस्कृतिक स्थान ओगटेका छन्।

२.३ निष्कर्ष

किराँत लिम्बूहरूको सांस्कृतिक र ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, केवल जातीय इतिहासको वर्णन मात्र होइन, यो नेपालकै सांस्कृतिक विविधताको जीवन्त उदाहरण हो। उनीहरूको स्वशासन प्रणाली, मातृशक्ति–आधारित विश्वास, प्रकृति केन्द्रित संस्कार, र विशिष्ट भाषा–लिपिले एक अद्वितीय सभ्यता निर्माण गरेका छन्।

यस अध्यायमा गरिएको विवेचनले युमा धर्म अध्ययनका लागि एउटा मजबूत आधार प्रदान गर्छ, जसले आगामी अध्यायहरूमा धार्मिक दर्शन, मुन्धुम, र अनुष्ठानहरूको अध्ययनलाई अझ गहिरो र संरचित बनाउनेछ।

अध्याय ३: युमा साम्योको उद्गम र दार्शनिक पृष्ठभूमि

३.१ युमा साम्यो: परिचय र सिद्धान्तहरू

युमा साम्यो किराँत लिम्बू समुदायको मौलिक धर्म हो, जसले प्रकृति, पूर्वजहरू, आत्मा, र पुनर्जन्ममा आधारित दार्शनिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ (Hangkhim, 2010)। 'युमा' शब्दको अर्थ मातृशक्ति, सृष्टिकी मूल चेतना, वा दिव्य माता हो भने 'साम्यो' को अर्थ मार्ग वा धर्म हो। यसर्थ, "युमा साम्यो" भन्नाले युमा देवीद्वारा निर्देशित जीवन मार्ग भन्ने बुझिन्छ।

युमा साम्यो एकेश्वरवादी वा बहुदेववादी होइन; बरु आत्मा, प्रकृति र पूर्वजहरूप्रति गहिरो श्रद्धा व्यक्त गर्ने "शामानिक–आनिमिस्टिक" धर्म प्रणाली हो (Subba, 1999)। यस प्रणालीमा 'Tagera Ningwaphuma' (सृष्टिकर्ता चेतना), 'Samsok' (आत्मा), 'Yehang' र 'Yuma' (पूर्वजहरूको प्रतीक), तथा स्त्रीशक्ति 'Yuma Sammang' प्रमुख दर्शनका आधार हुन् (Chemjong, 1961)।

दार्शनिक दृष्टिकोणहरू:

१. सृष्टिको एकता – जीवनका सबै रूपहरू पारस्परिक रूपमा एकअर्कासँग सम्बन्धित छन्।

२. पुनर्जन्म र कर्मफल – आत्मा कर्मको प्रभाव अनुसार नयाँ जीवनमा प्रवेश गर्छ (Limbu, 1930s–1950s)।

३. शुद्धि र सन्तुलन – जीवनको असन्तुलन वा रोग शुद्धिकरण अनुष्ठानमार्फत सन्तुलनमा फर्काइन्छ।

३.२ मुन्धुम: किराँत लिम्बूको मौखिक धर्मग्रन्थ

मुन्धुम किराँत लिम्बूहरूको मौलिक मौखिक धर्मग्रन्थ हो, जसमा धार्मिक, दार्शनिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक ज्ञान निहित छ। 'मुन्धुम'

को व्युत्पत्ति ‘ज्ञान’ वा ‘प्रकाश’ को अर्थ दिने शब्दबाट भएको हो (Chemjong, 1961)।

प्रकारहरू:

१. Thun Mundhum (थुन मुन्धुम) – सृष्टिको आरम्भ, आत्मा र ब्रह्माण्डसम्बन्धी मिथकीय कथाहरू समेटिएको भाग।

२. Sam Mundhum (साम मुन्धुम) – सामाजिक आचरण, नीति, अनुष्ठान र मूल्यहरूको अभ्यास सम्बन्धी अंश।

मुन्धुमहरू ‘Phedangma’, ‘Yeba’, र ‘Yema’ जस्ता धार्मिक पात्रहरूले मौखिक रूपमा पीढी दरपीढी वाचन र शिक्षण गरिरहेका छन् (Subba, 1999)। यी पुरोहितहरूले पूजा, रोग शान्ति, विवाह, र मृत्युसम्बन्धी कार्यहरूमा मुन्धुमको प्रयोग गर्छन्।

मुन्धुमको साहित्यिक र दार्शनिक स्वरूप:

- प्रतीकात्मक भाषा र मिथकीय शैली
- अध्यात्मिक शिक्षा र सामाजिक मूल्यहरू
- नारीशक्तिको उच्च स्थान र प्रकृति सँगको सम्बन्ध

मुख्य युमा सम्बन्धी मुन्धुमहरू:

- Yuma Sammang Mundhum
- Tagera Ningwaphuma Mundhum
- Samsok Mundhum

यी मुन्धुमहरूले युमा देवीलाई सृष्टिकी मूल माता, जीवन र मृत्युलाई सन्तुलन दिने शक्ति, र पुनर्जन्ममा मार्गदर्शकका रूपमा चित्रण गर्दछन् (Hangkhim, 2010; Limbu, 1930s–1950s)।

३.३ युमा धर्म र अन्य धर्मबीच तुलना

युमा साम्यो केही सतही दृष्टिकोणमा हिन्दू वा बौद्ध धर्मसँग समान देखिए पनि यसको दार्शनिक प्रणाली मौलिक र भिन्न छ (Onta, 1996)। निम्न तालिकामा तीन धर्मबीच तुलनात्मक विवेचना गरिएको छ:

विषय	**युमा साम्यो**	**हिन्दू धर्म**	**बौद्ध धर्म**
आत्मा दृष्टि	आत्मा (Samsok) को पुनर्जन्म	आत्मा र कर्म अनुसार पुनर्जन्म	अनात्मवाद, कर्म अनुसार पुनर्जन्म
स्त्री देवीको स्थान	युमा देवी सर्वश्रेष्ठ मातृ शक्ति	देवीहरू शक्तिरूपिणी, ब्रह्म सर्वोच्च	देवीहरू गौण, बुद्ध प्रमुख
धर्मग्रन्थ	मुन्धुम (मौखिक परम्परा)	वेद, उपनिषद, पुराण	त्रिपिटक
पूजारी	फेदाङ्गा, येबा, येमा	ब्राह्मण	भिक्षु
प्रकृति सम्बन्ध	पृथ्वी, जल, आकाश पूजा	यज्ञ, प्रकृति पूजाको परम्परा	ध्यान, करुणा केन्द्रित

३.४ निष्कर्ष

युमा साम्यो केवल एक धार्मिक परम्परा नभई जीवन, मृत्यु, आत्मा, र प्रकृतिको सन्तुलनलाई समेट्ने एक समग्र दार्शनिक प्रणाली हो। मुन्धुम परम्पराले यस धार्मिक दृष्टिकोणलाई मौखिक संस्कृतिमा जीवित राखेको छ, जसले किराँत लिम्बू समुदायमा सांस्कृतिक चेतनाको गहिरो जरा गाडेको छ (Chemjong, 1961; Hangkhim, 2010)।

यस अध्ययनले देखाउँछ कि युमा साम्यो नेपालको आदिवासी ज्ञान प्रणालीको एक वैज्ञानिक, मानवीय र पर्यावरणीय दृष्टिकोण भएको धर्म हो। यसले मानव–प्रकृति सम्बन्धलाई केवल धार्मिक रूपमा होइन, जीवन्त अन्तरक्रियाको रूपमा व्याख्या गर्छ। त्यसैले, यसको संरक्षण र अध्ययन आजको युगमा झनै सान्दर्भिक र आवश्यक छ।

अध्याय ४: युमा धर्मका अनुष्ठान र सामाजिक व्यवहारहरू

युमा साम्यो किराँत लिम्बूहरूको जीवनशैलीमा गहिरो रूपमा जरा गाडेको धर्म हो। यस अध्यायमा जन्मदेखि मृत्युसम्म, साथै रोग–शान्ति र शुद्धिका विभिन्न धार्मिक अनुष्ठानहरूको विस्तृत विवेचन गरिन्छ। यस्ता अनुष्ठानहरू केवल धार्मिक विधि नभई सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक निरन्तरता, र आध्यात्मिक सन्तुलनका संकेतक हुन् (Chemjong, 1961; Subba, 1999)।

४.१ जन्म र नामकरण अनुष्ठान (Sangewa)

लिम्बू समुदायमा नवजात शिशुलाई आत्माको नयाँ आगमनका रूपमा स्वीकार गरिन्छ। नवौं दिन वा कहिलेकाहीँ सातौँ दिनमा 'Sangewa' (नामकरण) अनुष्ठान गरिन्छ। यस अवसरमा फेदाङ्गा वा येबा/येमा ले मुन्धुम वाचन गरी आत्मालाई स्वागत र संरक्षण प्रदान गर्छन् (Hangkhim, 2015)।

शिशुको नाम प्रायः पुर्खाको सम्झना, परम्परा, वा सृष्टि चक्रसँग सम्बन्धित हुन्छ। यो अनुष्ठानले बालकलाई समुदायमा सांस्कृतिक रूपमा मान्यता दिन्छ (Subba, 1999)।

४.२ विवाह अनुष्ठान (Yokwa/Theba)

युमा साम्योमा विवाहलाई आत्मा, परिवार र पूर्वजबीचको गहिरो सम्बन्धको रूपमा बुझिन्छ। विवाह एक सामाजिक–धार्मिक संस्था हो जसमा पारिवारिक समझदारीसँगै दिव्य संरक्षणको कामना गरिन्छ (Chemjong, 1961)।

विवाहको प्रारम्भिक चरणमा 'Manggen Mangma' (विवाह प्रस्ताव) हुन्छ। मूल समारोह 'Yokwa' मा, फेदाङ्गाले मुन्धुम वाचन गरेर दम्पत्तिलाई आशीर्वाद दिन्छन्। 'Phungmang Thimma' मार्फत

आगो, पानी, अन्न जस्ता तत्वहरूमार्फत सन्तुलन र स्थायित्वको प्रार्थना गरिन्छ (Yakthung Chumlung, 2012)।

विवाह अनुष्ठान केवल धार्मिक नभई, समुदायमा सामाजिक सम्बन्ध र सहकार्य स्थापनाको माध्यम पनि हो (Subba, 1999)।

४.३ मृत्युपश्चात अनुष्ठान (Samsok Thewa)

मृत्युलाई युमा धर्ममा आत्माको अर्को यात्रा सुरु हुने अवस्था मानिन्छ। मृत्यु पश्चात गरिने 'Samsok Thewa' अनुष्ठानमा आत्मालाई पितृलोकतर्फ सुरक्षित रूपमा लैजाने कार्य गरिन्छ (Chemjong, 1961)।

मृत व्यक्तिको शरीरलाई धार्मिक विधिअनुसार तयार पारिन्छ र घरमा 'Chuklung' (प्रतीकात्मक थान) स्थापना गरिन्छ। फेदाङ्गाले मुन्धुम वाचन गर्दै आत्माको मार्गदर्शन गर्छन्। 'Samsok Phongnam' (आत्मा मार्ग) को कल्पना गरिन्छ, जहाँबाट आत्मा स्वर्गतर्फ प्रस्थान गर्छ (Hangkhim, 2015)।

यसपछि, परिवारजनले 'Tumyang Thewa' अर्थात् शुद्धिकरण भोज आयोजना गर्छन्, जसले मानसिक सान्त्वना र सामाजिक सुदृढीकरण गर्छ (Yakthung Chumlung, 2012)।

४.४ रोग–शान्ति, आपदा शान्ति र शुद्धिका अनुष्ठानहरू

युमा धर्ममा मानिसको मानसिक र शारीरिक अशान्ति आत्मिक असन्तुलनको प्रतिफल मानिन्छ। यस्ता अवस्थाको उपचार 'Sham Mundhum' को माध्यमबाट गरिन्छ, जसमा फेदाङ्गा आत्मासँग संवाद गर्ने विश्वास गरिन्छ (Hangkhim, 2015)।

- Ritual Healing (Sham): बिरामीलाई मुन्धुमको माध्यमबाट रोग हटाउने प्रयास।

- Natural Calamity Rituals (Manggen Thewa): बाढी, महामारी वा आपत्तिको शान्तिका लागि सामूहिक पूजा।

- House Purification (Nambak Thewa): जन्म, मृत्यु वा रोगपश्चात घर वा स्थान शुद्ध पार्ने प्रक्रिया।

यी सबै प्रक्रियाहरू जीवन, आत्मा र प्रकृति बीचको सन्तुलन पुनःस्थापना गर्न केन्द्रित हुन्छन् (Subba, 1999; Chemjong, 1961)।

४.५ महिलाको धार्मिक भूमिका

युमा साम्यो मातृप्रधान परम्परामा आधारित भएकाले महिलाको धार्मिक भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। 'Ye-ma' (महिला धार्मिक गुरु) हरूले मुन्धुम वाचन गर्न सक्छन्, र विवाह तथा शुद्धिको अनुष्ठानमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्छन् (Hangkhim, 2015)।

सामाजिक तथा धार्मिक सन्दर्भमा महिलाहरूको सक्रिय सहभागिता युमा धर्मको समावेशी स्वरूपलाई पुष्टि गर्छ (Subba, 1999)।

किराँत लिम्बू जातिको युमा साम्यो: अनुष्ठान, पर्व र पूजा पद्धति

किराँत लिम्बू समुदायको सांस्कृतिक र धार्मिक पहिचानको आधारभूत तत्व युमा साम्यो हो, जुन किराँत धर्मको एक सम्प्रदायको रूपमा स्थापित छ। युमा साम्योले प्रकृति, पितृ, र आत्माको पूजालाई जोड दिँदै लिम्बू समुदायको जीवन दर्शनलाई मार्गदर्शन गर्छ (Subba, 2023)।

अब साम्योभित्रका अनुष्ठान, पर्व, र पूजा पद्धतिहरूको विश्लेषण गरौँ। विशेषगरी येबा, साम्बा, येबा–येमाको भूमिका र युमा सम्बत, बालिहाङ, फङनाम, र छासोक तङनामको सांस्कृतिक महत्त्वलाई केन्द्रमा राखेर केही चर्चा गरौँ।

थेबा, साम्बा, येबा–येमाको भूमिका

थेवा लिम्बू समुदायका परम्परागत धार्मिक गुरु वा पुजारी हुन्, जसले मुन्धुमको मौखिक परम्परालाई जीवित राख्छन्। त्हेवाले विशेषगरी जन्म, विवाह, र मृत्यु संस्कारमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छन्। मुन्धुमको आधारमा त्हेवाले आत्मा र पितृको सम्मानमा अनुष्ठान सञ्चालन गर्छन्, जसमा साप्पोक् चोमन् (कोख पूजा) र याङ्दाङ् फोःङ्गा (न्वारान) जस्ता संस्कारहरू समावेश हुन्छन् (Kainla, 2018)। त्हेवाको ज्ञान मौखिक रूपमा पुस्तान्तरण हुने भएकाले यो परम्परालाई संरक्षण गर्नु लिम्बू संस्कृतिको लागि अपरिहार्य छ (Chemjong, 1961)।

साम्बा: लिम्बू समुदायका धार्मिक विशेषज्ञ हुन्, जसले विशेष अनुष्ठान र पर्वहरूमा मुन्धुम गायन गर्छन्। साङ्बाले प्रकृति र पितृको पूजामा जोड दिँदै तङ्सिङ जस्ता अनुष्ठानमा सृष्टिको कथा वर्णन गर्छन्। साङ्बाको भूमिका युमा साम्योमा विशेष छ, किनकि उनीहरूले युमा (देवी) र पितृको सम्मानमा बलि चढाउने प्रथालाई सञ्चालन गर्छन् (Tigela, 2020)। साम्बाको गायनले सामुदायिक एकता र सांस्कृतिक पहिचानलाई बलियो बनाउँछ।

येबा (पुरुष) र युमा (महिला): लिम्बू समुदायका धार्मिक चिकित्सक हुन्, जसले रोग निवारण र आत्मिक शान्तिको लागि अनुष्ठान गर्छन्। युमा साम्योमा येबा–येमाले विशेषगरी माङगेना (पितृ पूजा) र फेदाङमा (आत्मिक अनुष्ठान) मा भाग लिन्छन्। यिनीहरूले मुन्धुमको आधारमा प्रकृति र मानवबीचको सन्तुलन कायम राख्ने विश्वास राख्छन् (Subba, 2023)। येबा–येमाको भूमिका लिम्बू समुदायमा सामाजिक र आध्यात्मिक सन्तुलनको लागि महत्त्वपूर्ण छ।

युमा सम्बत, बालिहाङ, फङनाम, छासोक तङनाम

युमा सम्बत्

युमा सम्बत किराँत लिम्बू समुदायको परम्परागत क्यालेन्डर हो, जुन प्रकृति र खेती चक्रसँग जोडिएको छ। यो सम्बतले युमा साम्योको धार्मिक र सांस्कृतिक महत्त्वलाई प्रतिबिम्बित गर्छ। युमा सम्बतमा आधारित पर्वहरूले समुदायलाई एकताबद्ध गर्छन् र प्रकृतिप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्छन् (Chemjong, 1961)। उदाहरणका लागि, युमा सम्बतको आधारमा चासोक तङनाम र फङनाम जस्ता पर्वहरू आयोजना गरिन्छ।

बालिहाङ

बालिहाङ युमा साम्योको एक महत्त्वपूर्ण अनुष्ठान हो, जसमा पितृ र प्रकृतिको सम्मानमा बलि चढाइन्छ। यो अनुष्ठान विशेषगरी साम्बा र येबाद्वारा सञ्चालित हुन्छ। बालिहाङले समुदायमा सुख, शान्ति, र समृद्धिको कामना गर्छ (Tigela, 2020)। यो प्रथा युमा साम्योको विशिष्ट पहिचान हो, जसले प्रकृति र पितृप्रतिको श्रद्धालाई जोड दिन्छ।

फङनाम

फङनाम लिम्बू समुदायको एक प्रमुख पर्व हो, जुन युमा सम्बतको आधारमा मनाइन्छ। यो पर्वमा प्रकृतिको पूजा गरिन्छ, विशेषगरी युमा देवीको सम्मानमा। फङनाममा धान नाच, च्याब्रुङ नाच, र हाक्पारे गायन जस्ता सांस्कृतिक गतिविधिहरू आयोजना गरिन्छ (Kainla, 2018)। यो पर्वले लिम्बू समुदायको सामाजिक एकता र सांस्कृतिक समृद्धिलाई प्रतिबिम्बित गर्छ।

चासोक तङनाम

चासोक तङनाम लिम्बू समुदायको अर्को महत्त्वपूर्ण पर्व हो, जुन युमा सम्बतको मङ्सिर महिनामा मनाइन्छ। यो पर्वमा नयाँ अन्नको पूजा गरिन्छ र प्रकृतिप्रति कृतज्ञता व्यक्त गरिन्छ। चासोक तङनाममा कोदोको

जाँड, अदुवा, र केराको पात जस्ता सामग्रीहरू प्रयोग गरिन्छ (Chamling, 2022)। यो पर्वले लिम्बू समुदायको कृषि संस्कृति र प्रकृतिसँगको सम्बन्धलाई जोड दिन्छ।

युमा साम्यो किराँत लिम्बू समुदायको धार्मिक र सांस्कृतिक पहिचानको एक अभिन्न अंग हो। येबा, साम्बा, र येमाले अनुष्ठान र पूजा पद्धतिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छन्, जबकि युमा सम्बत, बालिहाङ, फङनाम, र छासोक तङनामले समुदायको प्रकृतिप्रतिको श्रद्धा र सामाजिक एकतालाई प्रतिबिम्बित गर्छन्। यी परम्पराहरूको संरक्षण र अनुसन्धानले लिम्बू संस्कृतिको निरन्तरताको लागि महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछ।

४.६ निष्कर्ष

युमा साम्योका अनुष्ठानहरू केवल धार्मिक परम्परा होइनन्—यी किराँत लिम्बूहरूको सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक निरन्तरता र आध्यात्मिक जीवनशैलीको आधार हुन्। जीवनका विभिन्न चरणहरूमा गरिने यी अनुष्ठानहरूले आत्मा, प्रकृति र समाजबीचको सम्बन्धलाई सन्तुलित राख्न मद्दत गर्छन्।

मुन्धुमको माध्यमबाट सञ्चालन हुने यस्ता अनुष्ठानहरू मौखिक परम्परामा आधारित भए तापनि तिनको संरचना, गहिराइ र प्रभावले गहिरो दार्शनिक मूल्य राख्दछन् (Chemjong, 1961; Hangkhim, 2015)।

अध्याय ५: समकालीन सन्दर्भमा युमा धर्मको स्थिति र चुनौतीहरू

५.१ युमा धर्मको वर्तमान सामाजिक–सांस्कृतिक अवस्थिति

अहिलेको नेपाल र विशेष गरी किराँत लिम्बू समुदायमा युमा साम्यो धर्म जीवित छ भने पनि, यसको अभ्यास र प्रभावमा धेरै चुनौतीहरू देखिन्छन्।

आधुनिक शिक्षा, धर्मान्तरण, शहरीकरण र विश्वव्यापीकरणका कारण परम्परागत धार्मिक अभ्यासहरूमा कमी आउन थालेको छ (Subba, 1999)। शहर र वैदेशिक रोजगारीको कारणले गाउँको परम्परागत जीवनशैलीमा अवरोध आएको छ र युवा पुस्ताले युमा धर्मका गहिरा शिक्षाहरूमा कमजोर पहुँच पाइरहेका छन् (Hangkhim, 2015)।

५.२ धार्मिक पुनर्जागरण र संरक्षणका प्रयासहरू

तर, किराँत लिम्बू समाजमा युमा धर्मको संरक्षण र पुनरुत्थानका लागि धेरै सङ्गठनहरू सक्रिय छन्। जस्तै– किराँत याक्थुङ चुम्लुङ र नेपाली किराँत महासंघले परम्परागत पूजा, मुन्धुम साहित्य संग्रह, र धार्मिक गुरुहरूको प्रशिक्षणमा काम गरिरहेका छन् (Yakthung Chumlung, 2023)।

साथै, युमा साम्योका शिक्षाहरूलाई आधुनिक विद्यालय पाठ्यक्रम र सांस्कृतिक कार्यक्रममा समेट्ने प्रयास भइरहेका छन्। यसले युवा पुस्तामा आत्म–पहिचान र सांस्कृतिक गौरव जगाउन मद्दत पुर्‍याएको छ (Subba, 2018)।

५.३ युमा धर्मलाई प्रभाव गर्ने बाह्य चुनौतीहरू

- धर्मान्तरण र संकुचन: इसाई र अन्य धर्ममा धर्मान्तरणको प्रभावले युमा धर्म अभ्यासमा गिरावट आएको छ।

- शहरीकरण र ग्लोबलाइजेशन: गाउँको परम्परागत संरचना र समुदाय एकतामा कमी।

- सांस्कृतिक विस्थापन: युवा पुस्ताले आफ्ना भाषिक र सांस्कृतिक पहिचान गुमाउने खतरा।

- धार्मिक शिक्षाको अभाव: मुन्धुम मौखिक परम्परामा आधारित भएकाले लेखन–पठनमा कठिनाइ।

५.४ युमा धर्ममा युमाइजमद्वारा ल्याइएको विचलन

र आदिवासी शमानीक परम्परामाथिको कुठाराघात

युमा साम्यो लिम्बू समुदायको मौलिक, आदिवासी धार्मिक प्रणाली हो, जसको आधार 'शमानीक परम्परा'मा रहेको छ। यसमा फेदाङ्गा, येबा, र येमा जस्ता परम्परागत आध्यात्मिक अगुवाहरूले समुदायसँग गहिरो सम्बन्धमा रहेर, मुन्धुममार्फत धर्म, उपचार, अनुष्ठान र परामर्शको कार्य गर्छन्। यस प्रणालीको मूल सिद्धान्त नै जैविक सन्तुलन, पूर्वजहरूको मार्गदर्शन, र प्रकृतिसँगको प्रत्यक्ष सम्बन्ध हो (Chemjong, 1961; Vandenhelsken, 2021)।

५.५ युमाइज्म: रूपान्तरण कि विस्थापन?

१९८० दशकपछि विकास भएको युमाइज्म (Yumaism) लाई केही बुद्धिजीवीहरू र संगठनहरूले लिम्बू धर्मको नवजागरणका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। तर, गहिराइमा विश्लेषण गर्दा, युमाइज्मले परम्परागत सामनिक अभ्यासमाथि गम्भीर प्रभाव पारेको देखिन्छ।

५.५.१. मुन्धुमको मौखिक परम्परामाथि हस्तक्षेप

मुन्धुम परम्परागत रूपमा मौखिक, लचिलो र समुदायको अनुभवमा आधारित थियो। युमाइज्मले यसलाई लेखित, निश्चित र औपचारिक ढाँचामा ढाल्ने प्रयास गरेको छ (Subba, 2012a)। यसले मुन्धुमको मौलिक बहुलता र क्षेत्रीय विविधतालाई ह्रास गराउँदै, एकरूप धर्म प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने प्रवृत्ति देखाउँछ।

५.५.२. फेदाङ्गा परम्परामाथि बेवास्ता

युमाइज्मको औपचारिक संरचनाले परम्परागत फेदाङ्गा प्रणालीलाई किनारामा पुर्‍याएको छ। परम्परागत गुरुहरूलाई सशक्तिकरण गर्नुको सट्टा, नयाँ शिक्षित वर्गबाट आएका 'धार्मिक विद्वान' र संस्थाहरूले उनीहरूलाई अप्रासंगिक ठहर गरेका छन् (Vandenhelsken, 2021)। यो प्रक्रिया धर्मभित्रको जातीय ज्ञान प्रणालीको विकेन्द्रीकरणमा कुठाराघात हो।

५.५.३. हिन्दू राष्ट्र–राज्य संरचनासँग सामीप्य

युमाइज्मले प्रयोग गर्ने केही अवधारणा, प्रतीक र अनुष्ठान शैलीहरू हिन्दू धर्मसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छन्—जस्तै, देवी पूजा, आरती शैली, र धर्मशास्त्रको ब्याख्यान्। यसका कारण आलोचकहरू भन्छन्, युमाइज्म नेपालको हिन्दू–केन्द्रित राष्ट्र निर्माण परियोजनासँग मिल्ने, 'एकरूप आदिवासी धर्म' बनाउने रणनीति हो (Onta, 1996; Vandenhelsken, 2021)।

५.५.४ युमाइज्ममा इसाई प्रभाव: एक आलोचनात्मक दृष्टिकोण

युमाइज्मलाई सामान्यतया लिम्बू समुदायको मौलिक धार्मिक पुनर्जागरणको प्रयास भनेर बुझिन्छ। तर गहिराइमा विश्लेषण गर्दा, युमाइज्म केवल शुद्ध आदिवासी परम्पराको निरन्तरता होइन, बरु यसमा

हिन्दू र इसाई दुवै धर्मबाट गहिरो प्रभाव परेको देखिन्छ। खासगरी इसाई धर्मबाट युमाइज्मले धर्मप्रचारको शैली, संगठन संरचना, र आस्थाको अवधारणाहरू सापटी लिएको पाइन्छ (Subba, 2012a; Vandenhelsken, 2021)।

(क). धर्मप्रचारको शैली: इसाई मिशनरीजस्तै प्रभावशाली र संगठित

इसाई मिशनरीहरूले अतीतमा हिमाली क्षेत्रहरूमा विशेषगरी लिम्बू, राई, तामाङ समुदायबीच प्रचार गरेका थिए। उनीहरूले धर्म प्रचार गर्नका लागि निम्न तरिकाहरू अपनाएका थिए:

- विद्यालय र चर्च स्थापना,
- बाइबलको अनुवाद,
- समुदायमा स्वास्थ्य र शिक्षा कार्यक्रम।

युमाइज्मका प्रवर्तकहरू पनि यस्तै ढाँचामा माङहिम (धार्मिक मन्दिर) स्थापना, युमा धर्मशास्त्र लेखन, र औपचारिक पूजा विधि विकास गर्दै इसाई मिशनरी शैलीको अनुकरण गरेको देखिन्छ (Subba, 2012b)।

(ख). धार्मिक ग्रन्थ र संस्थागत धर्म

इसाई धर्मको मुख्य विशेषता भनेको लेखिएको धर्मग्रन्थ (बाइबल) र संस्थागत संरचना हो। युमाइज्ममा पनि यसै प्रकारको लेखित धर्मशास्त्र तयार गर्ने प्रयास भएको छ, जसले मौखिक मुन्धुम परम्परालाई प्रतिस्थापन गर्न खोज्छ। युमाइज्मले युमा धर्मलाई "एकै किसिमको नियम, पूजा विधि, र विश्वास" मा बाध्न खोज्छ – जुन परम्परागत लिम्बू शमानीक लचीलोपन र बहुलता विपरीत छ (Vandenhelsken, 2021)।

(ग). आत्मा, पाप र शुद्धिको इसाई धारणा

इसाई धर्ममा 'पाप' (sin) को अवधारणा, आत्माको उद्धार (salvation), र आत्मा शुद्ध पार्ने अनुष्ठान छन्। युमाइज्मले पनि “संसोक (आत्मा) शुद्ध पार्न पूजा गर्नुपर्छ”, “शुद्ध र अशुद्ध अवस्था छुट्याउनुपर्छ”, र “आत्मिक मार्गदर्शन चाहिन्छ” जस्ता अवधारणालाई जोड दिन थालेको छ। यस्तो दृष्टिकोण परम्परागत किराँत शमानीक परम्परामा त्यति स्पष्ट थिएन (Subba, 2012a; Chemjong, 1961)।

(घ). धार्मिक समुदाय निर्माण र प्रशिक्षण

इसाई धर्ममा 'चर्च समुदाय', 'पास्टर प्रशिक्षण', र 'पठनपाठन' प्रणाली हुन्छ। युमाइज्ममा पनि धार्मिक कार्यकर्ता प्रशिक्षण केन्द्र खोलिएको छ, जहाँ ‘मुन्धुम शिक्षक’ वा 'युमा प्रचारक' उत्पादन गर्ने प्रयास भइरहेको छ। यो पूर्णरूपमा इसाई चर्चको संगठन संरचनासँग मिल्दोजुल्दो छ (Vandenhelsken, 2021)।

आदिवासी परम्पराको संरक्षण कि धर्मको अनुकरण?

यसरी हेर्दा युमाइज्मले परम्परागत लिम्बू शमानीक परम्पराको निरन्तरताभन्दा पनि हिन्दू र इसाई धर्मबाट संरचना, भाषाशैली, संगठन र अनुष्ठान अभ्यासहरू सापटी लिएको प्रस्ट देखिन्छ।

युमाइज्मले आफूलाई “मौलिक लिम्बू धर्म” भनेर प्रस्तुत गरे तापनि, यसले बाह्य प्रभावहरूको मिश्रणबाट बनेको नयाँ धर्म संरचना तयार गरिरहेको छ। यो प्रक्रिया धर्मको आधुनिकीकरण जस्तो देखिए पनि, आलोचकहरू भन्छन्, यसले आदिवासी ज्ञान, परम्परा र शमानीक अभ्यासमाथि सामरिक हस्तक्षेप गरेको छ।

५.६. सामुदायिक विभाजन र आन्तरिक तनाव

युमाइज्मको प्रवर्द्धनले लिम्बू समुदायमा गहिरो ध्रुवीकरण ल्याएको छ। केहीले यसलाई "सुधारको नाममा परम्पराको उपेक्षा" भनेका छन्। सिक्किम र पूर्वी नेपालमा धेरै समुदायहरूले अझै पनि फेदाङ्गा

प्रणालीलाई अपनाउँछन्, तर युमाइज्म समर्थकहरू ती अभ्यासलाई 'अधूरो', 'अनपढ', वा 'अवैज्ञानिक' ठान्ने प्रवृत्ति देखिन्छ (Subba, 2012b)। यस्तो दृष्टिकोणले समुदायको आत्मसम्मान र ज्ञान परम्परामै विभाजन ल्याएको छ।

उदाहरण: सिक्किमको आदिवासी आन्दोलन र धार्मिक विवाद

सिक्किममा १९७५ को भारतसँगको एकीकरणपछि लिम्बू समुदायले आफ्नो आदिवासी पहिचानका लागि आन्दोलन गर्दै आएको छ। १९७३ मा स्थापना भएको अखिल सिक्किम किराँत लिम्बु (त्सोंग) चुम्लिङ आदिवासी सांस्कृतिक अधिकारको पक्षमा उभिएको थियो। तर युमाइज्म–जसले हिन्दू धर्मको प्रभावको अनुकरणजस्तै देखिने संरचना अंगालेको छ–लाई सिक्किमका कतिपय लिम्बूहरूले भारतीय हिन्दू राष्ट्रियताको सांस्कृतिक औजारको रूपमा व्याख्या गरेका छन् (Vandenhelsken, 2021)।

धार्मिक नवजागरण वा सामरिक विचलन?

युमावादको उदयलाई केवल ‘धार्मिक पुनरुत्थान’ भनेर हेर्न सकिन्न। यसको आलोचनात्मक मूल्याङ्कन गर्दा स्पष्ट हुन्छ कि युमाइज्मले:

- परम्परागत मौलिक धर्मप्रणालीको आत्म–संरचनामा हस्तक्षेप गरेको छ,
- सामूहिक स्मृति र अनुभवमा आधारित धर्मलाई, पाठ्य पुस्तक र संहितामा आधारित प्रणालीमा रूपान्तरण गरेको छ,
- र अन्ततः लिम्बू समुदायभित्रको एकता भन्दा भिन्नता र विवाद सिर्जना गरेको छ।

यस सन्दर्भमा, युमाइज्म संस्कृति संरक्षणको माध्यम भन्दा पनि शासन, आधुनिकता र पहिचानको पुनर्निर्माण परियोजना हो भन्ने आलोचनात्मक दृष्टिकोण स्थापित हुन थालेको छ।

५.७ भविष्यका सम्भावना र संरक्षणका उपायहरू

- सांस्कृतिक शिक्षा: विद्यालय र कलेज तहमा युमा साम्यो र मुन्धुम सम्बन्धी पाठ्यक्रमको विकास।

- डिजिटल संरक्षण: मुन्धुमका लेखाजोखा, गीत, र धार्मिक अनुष्ठानहरूको डिजिटल संग्रह र प्रवर्धन।

- सामाजिक अभियान: युवा र समुदायमा युमा धर्मको महत्त्वबारे सचेतना फैलाउने कार्यक्रमहरू।

- अन्तरजातीय सहकार्य: अन्य आदिवासी धर्म र संस्कृतिसँग सहकार्य गरी सांस्कृतिक आदानप्रदान र संरक्षण।

५.५ निष्कर्ष

समकालीन सामाजिक–सांस्कृतिक परिवेशले युमा धर्मलाई चुनौती दिए पनि, यसको मौलिक दर्शन, सामाजिक संरचना र धार्मिक अभ्यासहरू अझै पनि किराँत लिम्बूहरूको पहिचान र जीवनशैलीको अभिन्न हिस्सा हुन्।

सयौं वर्षे मौखिक परम्परालाई पुस्तादेखि पुस्तामा जोगाउँदै, आधुनिक प्रविधि र शिक्षाको माध्यमबाट संरक्षण गर्ने काम गर्दा मात्र युमा धर्मको जीवितता सुनिश्चित गर्न सकिन्छ (Hangkhim, 2015; Yakthung Chumlung, 2023)।

अध्याय ६: युमा साम्यो र प्रकृतिसँगको सम्बन्ध

६.१. पृथ्वी–प्रकृति–आत्मा

युमा साम्यो धर्म संस्कृति र प्रकृतिलाई एकीकृत गर्ने आदिवासी परम्परा हो, जसले पृथ्वी–प्रकृति–आत्मा सम्बन्धलाई गहिरोसँग जोडेको छ। मुन्धुममा उल्लिखित प्राकृतिक अवयवहरू केवल प्रतीक मात्र होइन, जीवन र सामाजिक संरचनाको आधारसमेत हुन् (Mahendra & Ratna, 2020)।

देवता र प्राकृतिक तत्त्वहरूको अन्तर्सम्बन्ध

युमा साम्यो, किराँत समुदायको प्रमुख धर्म र दर्शन, प्रकृतिसँग गहिरो रूपमा जोडिएको छ। यो दर्शनले प्रकृतिका प्रत्येक तत्त्व—जस्तै हिमाल, नदी, जंगल, र पशुपन्छी—लाई देवताको रूपमा सम्मान गर्छ। किराँतहरूको विश्वासमा, यी प्राकृतिक तत्त्वहरू केवल भौतिक वस्तुहरू होइनन्, बरु तिनमा आध्यात्मिक शक्ति र चेतना हुन्छ (Rai, 2018)। उदाहरणका लागि, हिमाललाई युमा साम्योमा 'सुम्निमा' र 'पारुहाङ' जस्ता सर्वोच्च देवताहरूको निवासस्थान मानिन्छ, जसले प्रकृतिको सन्तुलन र मानव जीवनलाई नियन्त्रित गर्छ (Chemjong, 1967)।

सुम्निमा (पृथ्वी माता) र पारुहाङ (आकाश पिता) युमा साम्योको केन्द्रीय पात्र हुन्। यिनीहरूको सम्बन्धले प्रकृतिको द्वैत र सन्तुलनलाई प्रतिनिधित्व गर्छ—जस्तै दिन र रात, आकाश र धर्ती, पुरुष र स्त्री। यो विश्वासले प्रकृतिका सबै तत्त्वहरू एकअर्कासँग जोडिएका छन् र तिनको अन्तरसम्बन्धले विश्वको सन्तुलन कायम राख्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ (Subba, 2005)। उदाहरणस्वरूप, नदीहरू र वनजंगललाई स्थानीय देवताहरूको प्रतीक मानिन्छ, जस्तै 'नागी' (नदीकी देवी) र 'सिकारी' (जंगलका संरक्षक)। यी देवताहरूलाई पूजा गर्नु भनेको प्रकृतिको संरक्षण र सम्मान गर्नु हो (Rai, 2018)।

युमा साम्योमा प्रत्येक प्राकृतिक तत्त्वसँग सम्बन्धित विशेष पूजा र अनुष्ठानहरू छन्। जस्तै, खेतीपाती सुरु गर्नुअघि भूमिको पूजा गरिन्छ, जसलाई 'भूमि पूजा' भनिन्छ। यो अनुष्ठानले पृथ्वी मातालाई धन्यवाद दिंदै खेतीको सफलताको कामना गर्छ (Chemjong, 1967)। त्यस्तै, नदी र जलस्रोतको पूजा 'नागी पूजा' मार्फत गरिन्छ, जसमा जलस्रोतको शुद्धता र निरन्तरताको लागि प्रार्थना गरिन्छ। यी पूजाहरूले प्रकृतिप्रति कृतज्ञता र आदर व्यक्त गर्छन्, जसले मानव र प्रकृतिबीचको गहिरो सम्बन्धलाई दर्शाउँछ (Subba, 2005)।

पर्यावरणीय चेतना

युमा साम्योले पर्यावरणीय चेतनालाई विशेष जोड दिन्छ। यो दर्शनले प्रकृतिलाई केवल उपयोगको स्रोतको रूपमा होइन, बरु जीवनको आधार र पवित्र सत्ता मान्छ। किराँत समुदायले परम्परागत रूपमा वनजंगल, नदी, र हिमालको संरक्षणमा जोड दिंदै आएको छ (Rai, 2018)। युमा साम्योको शिक्षाले प्रकृतिको प्रत्येक तत्त्वमा आत्मा हुन्छ भन्ने विश्वास गर्छ, जसले गर्दा प्रकृतिको दुरुपयोगलाई पाप मानिन्छ। उदाहरणका लागि, अनावश्यक रूख कटान, नदी प्रदूषण, वा पशुपन्छीमाथि क्रूरता गर्नु युमा साम्योको सिद्धान्तविपरीत मानिन्छ (Chemjong, 1967)।

यो पर्यावरणीय चेतना आधुनिक विश्वमा पनि प्रासंगिक छ। युमा साम्योको सन्तुलन र सहअस्तित्वको सिद्धान्तले वातावरण संरक्षण र दिगो विकासका लागि मार्गदर्शन प्रदान गर्छ। किराँत समुदायमा प्रचलित 'साकेला' र 'साकेवा' जस्ता चाडपर्वहरूमा प्रकृतिको सम्मान र संरक्षणको सन्देश समावेश हुन्छ (Subba, 2005)। यी चाडहरूमा सामुदायिक रूपमा वृक्षरोपण, नदी सफाइ, र पर्यावरण संरक्षणका गतिविधिहरू आयोजना गरिन्छ।

आधुनिक समयमा, युमा साम्योको पर्यावरणीय चेतनाले विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तन र पर्यावरण विनाशको समस्यालाई सम्बोधन गर्न प्रेरणा दिन्छ। यो दर्शनले मानवलाई प्रकृतिको संरक्षकको रूपमा हेर्छ, न कि शोषकको रूपमा। उदाहरणका लागि, किराँत समुदायमा प्रचलित परम्परागत खेती प्रणाली—जस्तै, झुम खेती (स्थानान्तरण खेती) —ले माटोको उर्वरता र पर्यावरणीय सन्तुलन कायम राख्नमा जोड दिन्छ (Rai, 2018)। यस्ता अभ्यासहरूले आधुनिक जैविक खेती र पर्यावरणमैत्री प्रविधिहरूसँग समानता राख्छन्।

युमा साम्योले प्रकृतिसँग मानवको सम्बन्धलाई गहिरो आध्यात्मिक र पर्यावरणीय दृष्टिकोणबाट हेर्छ। देवता र प्राकृतिक तत्त्वहरूको अन्तर्सम्बन्धले प्रकृतिको प्रत्येक तत्त्वलाई पवित्र मान्छ, जसले मानवलाई प्रकृतिप्रति जिम्मेवार र सम्मानजनक बनाउँछ। त्यस्तै, यसको पर्यावरणीय चेतनाले दिगो जीवनशैली र प्रकृति संरक्षणको महत्त्वलाई उजागर गर्छ। युमा साम्योको यो दर्शनले आधुनिक विश्वमा पनि पर्यावरणीय सन्तुलन र मानव-प्रकृति सहअस्तित्वको लागि प्रेरणादायी मार्गदर्शन प्रदान गर्छ।

६.२ प्रकृतिसँगको आत्मीय सम्बन्ध

६.२.१ मानव-प्रकृति अन्तरसम्बन्ध

मुन्धुमका कथाहरू मानव–प्रकृति–देवताको एकल समष्टिमा आधारित छन्। यी कथाले देखाउँछन् कि लिम्बूहरू मानव–प्रकृति सम्बन्धलाई साधारण पारिस्थितिक सन्तुलन भन्दा बढी व्यापक रुपमा देख्छन् (Mahendra & Ratna, 2020)।

६.२.२ धार्मिक–पर्यावरणीय नैतिकता

मुन्धुममा उल्लेखित तत्वहरूले "deep ecology" अनुसारको पृथ्वी–केंद्रित दर्शन प्रस्तुत गर्दछ, जसले प्राकृतिक स्रोतहरूलाई केवल

उपभोग–स्रोत होइन, धार्मिक–नैतिक निधि मान्दछ (Mahendra & Ratna, 2020)।

६.३ मुन्धुममा प्रकृतिजन्य अनुष्ठान

६.३.१ फसल–आश्रित पर्व

'Chasok Tangnam' जस्ता पर्वहरू प्राकृतिक चक्र–अनुरूप हुन्छन्। यो पर्वमा मुन्धुम पाठ गर्दै फसल, पानी, नजर, र पुराना ऋतु चक्रलाई श्रद्धासाथ समर्पण गरिन्छ (Rai, 2024)। यसले भूमिसँगको अन्तर्सम्बन्धलाई जीवनभरिको अभ्यास बनाउँछ।

६.३.२ प्राकृतिक स्थल तथा तत्व–पूजा

वृक्ष, नदी, अवशेष–मठहरूप्रतिको पूजा केवल धार्मिक नभई सतत वातावरणीय संरक्षणका अभ्यास हुन् (Mahendra & Ratna, 2020; Sekmuri Foundation, 2023)। यसले सांस्कृतिक–नैतिक पर्यावरण संरक्षण स्थापित गर्छ।

६.४ मुन्धुम भाषा र प्राकृतिक चिन्तन

६.४.१ उच्च भाषा संरचना

मुन्धुम भाषा संस्कार र दैनिक भाषाभन्दा अलग उच्च–भाषा (diglossia) का स्वरूपमा छ; जसमा प्राकृतिक छोटो नाम, प्रतीक, चित्रात्मक भाषाशैलीले प्रकृति–केन्द्रित चिन्तनलाई सुदृढ बनाउँछ (Tumbahang, 2020)।

६.४.२ प्राकृतिक प्रतीक र मिथक

मुन्धुम कथाहरूले वृक्ष–पुष्प–पानी–जानवर प्रतीकलाई आध्यात्मिक र पर्यावरणीय अर्थले भर्दछन्। यसले स्थानीय संस्कार, कृषि ज्ञान र पारिस्थितिक स्थिरतालाई सम्झाइराख्छ (Limbu, 2023)।

६.५ समकालीन प्रकृति–परिष्कार र चुनौतीहरू

६.५.१ शहरीकरण र लुप्तप्राय मुन्धुम

सहरमा बास बसाई बढेसँगै मुन्धुम वाचन कम हुँदै गएको छ। मुन्धुम भाषाको औपचारिक शिक्षा र संरक्षण आवश्यक देखिएको छ (Chongbang, 2022)। अर्कातिर

आदिवासी लिम्बूहरूको मौलिक प्रकृति–आधारित धार्मिक परम्परामा वर्तमान माङहिम निर्माण प्रवृत्तिले पार्ने प्रभावलाई कसरी पारेको छ विषयवस्तुले विश्लेषणको माग गर्छ।

६.५.२ सार्वजनिक अनुकूलन :

माङहिम निर्माण र मौलिक प्रकृति पूजामा संस्थागत हस्तक्षेप—

लिम्बू समुदायको युमा साम्यो परम्परा मूलतः प्रकृतिपूजक छ— जसमा माटो, वनस्पति, नदी, र पहाड जस्ता प्राकृतिक तत्त्वहरूलाई नै दिव्य स्रोतको रूपमा मानिन्छ (Subba, 2012; Chemjong, 1961)। परम्परागत रूपमा, धार्मिक कृत्यहरू घर–वरिपरिको 'साप्ला', 'साम' वा 'मावो' (पवित्र वन क्षेत्र) मा फेदाङ्गा, येबा, येमाहरूको नेतृत्वमा अनुष्ठान मार्फत गरिन्थ्यो। तर, पछिल्ला दशकहरूमा युमा धर्म अन्तर्गत माङहिम नामका ठोस ढाँचाका मन्दिर–जस्ता धार्मिक संरचनाहरू बन्न थालेका छन्, जुन परम्परागत प्रकृति पूजाको मौलिक चरित्रबाट स्पष्ट विचलन हो (Hangkhim, 2010; Vandenhelsken, 2021)।

६.५.३ माङहिमः मौलिक अभ्यासको नव–संस्थानीकरण

युमा साम्योका अनुयायीहरूका लागि माङहिम अब धार्मिक अनुष्ठान र समुदायिक सभा स्थलको रूपमा उभिएको छ। तर, माङहिम संरचनाको स्थापत्य शैली (जस्तै, चोखो पर्खाल, प्रवेशद्वार, धूप–दीप राख्ने चौतारा आदि) र पूजापद्धतिमा प्रयोग हुने भाषा तथा प्रतीकहरू हिन्दू धार्मिक संस्थानसँग मिल्दो देखिन्छ। यो ‘संरचनागत हिन्दूकरण’

युमा धर्मलाई धर्मिक पहिचान दिनुको सट्टा, उसको मौलिक–अनौपचारिक प्रकृति पूजामा राज्यद्वारा स्वीकृत ढाँचाको घुसपैठ पनि हुन सक्छ (Borde & Dandekar, 2020)।

Vandenhelsken (2021) का अनुसार, सिक्किममा युमाइज्मको संस्थानीकरणले आदिवासी शमानीक अभ्यासलाई सीमित तुल्याउने खतरासमेत बोकेको छ। शमानीक परम्परा मौखिक थियो, स्थानिक थियो, प्रकृति–सापेक्ष थियो। तर माङहिमले 'स्थिरता' र 'स्थानीय होइन सार्वभौमिकता'को अनुकरण गर्दैछ, जुन धर्मको प्रशासनिक–राजनीतिक रूपान्तरणको संकेत हो।

६.५.४ संरचना बनाउने कि आत्मा जोगाउने?

यो प्रश्न उठाउनुपर्ने अवस्था आएको छ—के माङहिम लिम्बू धार्मिक परम्पराको पुनर्जागरण हो, कि त्यसको ‘सांस्कृतिक प्रदर्शनीकरण’? Kunwar (2019) ले नेपालका आदिवासी समुदायहरूका पर्वहरूलाई ‘tourist gaze’ ले बदल्दै लगेको देखाउँछन्, जहाँ सांस्कृतिक अभ्यास भन्दा प्रदर्शन प्रधान बन्छ। माङहिमहरूप्रति राज्य, स्थानीय सरकार वा अन्य निकायहरूद्वारा देखाइएको चासो के धार्मिक स्वतन्त्रताको सम्मान हो, वा स्थानीय संस्कृति संस्थागत परिधिमा घेरिने नीति हो?

६.५.५ तुलनात्मक दृष्टिकोण

भारतका Dongaria Kondh आदिवासीहरू, जसले पर्वतलाई देवता मान्छन्, उनीहरू पनि विकास परियोजनाको नाममा ‘नियमगिरि’ पर्वत क्षेत्रभित्र मन्दिर शैलीका संरचनाले धर्मिक र पर्यावरणीय सन्तुलनमा क्षति पुऱ्याएको अनुभव गरेका छन् (Borde & Dandekar, 2020)। लिम्बूको माङहिम बनाउने प्रवृत्तिले पनि यस्तै अन्तर्निहित राजनीतिक, विकासवादी, र धर्मिक असमानताको प्रभाव झल्काउँछ।

निष्कर्ष

माङहिम जस्ता संरचनाहरू युमा धर्मको दृश्यता बढाउने माध्यम त बन्न सक्छन्, तर तिनले लिम्बूको प्रकृतिपूजक परम्पराको अन्तरात्मामा हस्तक्षेप पनि गर्छन्। यस्ता अनुकूलनहरूले युमा धर्मलाई संस्थागत–हिन्दू प्रभाव वा इसाई मिशनरी कार्यक्रमहरूको सन्तुलनमा ल्याउने प्रयास हुन् कि भन्ने शंका उठ्नु अस्वाभाविक छैन। शमानीक आत्मप्रवृत्ति, मौखिकता, सजीव वनस्पति र पृथ्वीलाई पूजा गर्ने धर्म–स्वभावलाई यदि पर्खाल, मूर्ति र शिलालेखमा बाँध्ने हो भने, त्यो संरक्षण होइन, शोधनकरण हो।

युमा साम्यो धर्म प्रकृतिलाई पूजाको मात्र होइन, जीवनको आधारका रूपमा ग्रहण गर्छ। मुन्धुम दर्शन र भाषा प्रकृति–मानव–आत्मा–सम्बन्धलाई एक धर्मशास्त्रीय दृष्टि दिन्छ। तथापि, शहरीकरण र संस्कृति विस्थापनले यसको दीप्तिलाई कमजोर बनाएको छ। मुन्धुम संरचना, प्राकृतिक प्रतीक–अभिव्यक्ति, पर्यावरणीय चेतना आदिका माध्यमबाट यस परम्पराको महत्वपूर्ण जगेर्ना गर्न सकिन्छ।

अध्याय ७: समकालीन समाजमा युमा धर्मको भूमिका

७.१ समग्र मूल्याङ्कन

यस अनुसन्धानले किराँत लिम्बू समुदायको मौलिक धर्म — युमा साम्यो — लाई धार्मिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक र सामाजिक सन्दर्भहरूमा विस्तृत रूपमा विश्लेषण गरेको छ।

अनुसन्धानको क्रममा देखिएको केन्द्रीय सत्य यथार्थ यो हो कि युमा धर्म केवल कुनै परम्परागत पूजा प्रणाली होइन, बरु एक समग्र जीवनदर्शन, मातृ–प्रकृति–आधारित आस्था प्रणाली र सामूहिक सांस्कृतिक स्मृतिको स्रोत हो (Hangkhim, 2015)।

युमा साम्योको दर्शनले आत्मा, सृष्टि र समाजको अन्तर्सम्बन्धलाई स्पष्ट रूपले प्रस्तुत गर्छ—जहाँ महिला शक्ति, प्रकृति पूजा, र मुन्धुम ज्ञान प्रणालीको प्रमुख भूमिका हुन्छ (Chemjong, 1961)।

तर, समकालीन सन्दर्भमा यसको अभ्यास र प्रभावमा केही चुनौतीहरू देखिएका छन्, विशेषतः धर्मान्तरण, आधुनिक शिक्षाले गराउने विस्थापन, र सांस्कृतिक ज्ञानको मौखिक परम्पराको क्षीणता।

७.२ प्रमुख विशेषताहरू

- धार्मिक विशिष्टता: युमा धर्म विश्वका मुख्य धर्महरूभन्दा भिन्न रूपमा मातृ–देवीको आराधना, आत्माको पुनर्जन्म र प्रकृति–आधारित चिन्तनमा आधारित छ।

- सांस्कृतिक सम्पदा: मुन्धुम, लोकसाहित्य, गीत–नृत्य र प्रतीकात्मक चिन्हहरूले लिम्बू समुदायको ऐतिहासिक स्मृति र पहिचानलाई अभिव्यक्त गर्छ।

- चुनौतीहरू: धर्मान्तरण, सहर केन्द्रित जीवनशैली, आधुनिक शिक्षामा स्थान नपाउनु जस्ता कारणले युमा धर्म संकटमा परेको छ।

- संरक्षण प्रयासहरू: सीमित भए पनि समुदायस्तरमा संरक्षणको प्रयास भैरहेका छन्—जसमा याक्थुङ चुम्लुङ, शिक्षाविद्, कलाकार, र युवा पुस्ताको संलग्नता देखिन्छ।

७.३ सुझावहरू

१. शिक्षा र पाठ्यक्रम समावेशीकरण

युमा धर्म, मुन्धुम र लिम्बू सांस्कृतिक सम्पदाको अध्ययनलाई स्थानीय शिक्षा प्रणालीमा समावेश गर्नुपर्छ—विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय स्तरसम्म।

२. डिजिटल दस्तावेजीकरण

मुन्धुम र मौखिक ज्ञानलाई डिजिटल माध्यममा दस्तावेज गरी विश्वसनीय अभिलेख तयार गर्नु जरूरी छ (Subba, 2018)। यो प्रयास स्थायित्वको मार्ग हो।

३. अनुसन्धान र विश्वविद्यालय स्तरीय अध्ययन

थप अनुसन्धान, MA/PhD स्तरका शोधहरू, र अन्तरशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट युमा धर्मको अध्ययन आवश्यक छ।

४. सांस्कृतिक जागरण अभियान

युवा पुस्तालाई आकर्षित गर्नका लागि नाटक, चित्रकला, चलचित्र, र उत्सवहरूको माध्यमबाट युमा धर्म र किराँत संस्कृतिको प्रसार गरिनु पर्छ।

५. समुदायस्तरमा धर्मशास्त्र शिक्षालय

फेदाङ्गा, साम, नाकिमजस्ता धर्मगुरुहरूको प्रशिक्षण र ज्ञान हस्तान्तरणका लागि समुदायस्तरमा संरचित संस्थाहरू स्थापना गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

७.४ अन्तिम धारणा

युमा धर्म आज पनि लिम्बू समुदायको आत्मा हो। यसको संरक्षण केवल एक जातीय अभ्यास होइन, नेपालकै आदिवासी/जनजाति ज्ञान परम्पराको संरक्षण पनि हो।

यदि यसको वैज्ञानिक दस्तावेजीकरण, सांस्कृतिक अभिव्यक्ति र नयाँ पुस्तासँगको सम्बन्ध निर्माण सफल भयो भने, युमा धर्म केवल जोगिने होइन—फेरि फुल्नेछ, फेरि बोल्नेछ।

अध्याय ८: अन्य किराँत धर्महरूसँग तुलना

(राईको 'कहेक', सुनुवारको 'निन–सम', र याख्खा समुदाय)

नेपालका आदिवासी जनजातिहरू, विशेष गरी किराँत समुहमा पर्ने लिम्बू, राई, सुनुवार, र याख्खा समुदायहरूमा धर्म, सांस्कृतिक अभ्यास, र मौलिक दर्शनका गहिरा समानताहरू छन्। यद्यपि, प्रत्येक समुदायको आ–आफ्नै धार्मिक संरचना, देवता, अनुष्ठान र मौखिक साहित्यहरू रहेका छन्।

यस अध्यायमा युमा धर्मको तुलनामा राईहरूको 'कहेक', सुनुवारहरूको 'निन–सम' र याख्खा समुदायको धार्मिक जीवनको तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ।

८.२ युमा धर्मको आधार

पछिल्ला अध्यायहरूमा व्याख्या गरिएअनुसार, युमा धर्म लिम्बू जातिको मातृप्रधान प्रकृति–आधारित धार्मिक प्रणाली हो, जहाँ युमा देवी सृष्टिको मूल माता हुन्।

यस धर्ममा मुन्धुम नामक मौलिक मौखिक ग्रन्थले पूजापद्धति, दर्शन र जीवनशैली निर्धारण गर्छ (Chemjong, 1961; Hangkhim, 2015)।

८.३ राई समुदाय र 'कहेक' धर्म

राई समुदायमा पनि युमा जस्तै मौखिक धार्मिक ग्रन्थलाई 'माण्डो' वा 'साकेला मुन्धुम' भनिन्छ।

उनीहरू 'साकेला' पर्वमार्फत प्रकृतिपूजामा आधारित सामूहिक नाचगान गर्छन्। उनीहरूको प्रमुख देवी–देवता 'Tagera Ningwaphuma' (सृष्टिकर्ता शक्ति) हुन्, जसले युमा देवीसँग केही समानता देखाउँछन् (Harka Gurung, 2003)।

तुलना:

- समानता: मातृ–प्रकृति पूजा, मौखिक ग्रन्थ, फेदाङ्गा–साम प्रणाली, जीवनचक्र अनुष्ठान।

- भिन्नता: राईहरूमा अधिक पुरुष–देवता सशक्त छन्; साकेला नाचजस्तो व्यापक सामूहिक अनुष्ठान युमा धर्ममा त्यति प्रचलित छैन।

८.४ सुनुवारको 'निन–सम'

सुनुवारहरूको धर्मलाई 'निन–सम' भनिन्छ। यसमा 'निन' भनेको आत्मा र 'सम' भनेको शक्ति/शान्तिको प्रतिक हो।

उनीहरू 'Thulung' (मौलिक मुन्धुम प्रकार) पढ्ने गर्दछन् र देवताहरूलाई 'Jhakri' वा 'Ningdawa' को माध्यमबाट बोलाउँछन् (Schlemmer, 2004)।

उनीहरूको पूजामा पनि प्रकृति र पूर्वजहरूलाई मुख्या स्थान दिइन्छ।

तुलना:

-समानता: आत्मा–आधारित चिन्तन, पुर्खा पूजा, अनुष्ठानिक मौखिकता।

- भिन्नता: सुनुवार धर्ममा ढुंगा/वन/पानीमा शक्तिको स्थायी वास रहने विश्वास बढी छ; लिम्बूहरूको युमा धर्ममा युमा देवीको साकेतिक स्वरूप अझ संरचित छ।

८.५ याख्खा समुदायको धर्म

याख्खा धर्म पनि मुन्धुममा आधारित हुन्छ। उनीहरूले 'देउरी' नामक पुजारी प्रणाली अपनाउँछन् र 'Samkhalung' लगायतका अनुष्ठान गर्छन्।

उनीहरू 'Sumnima–Paruhang' लाई मुख्य शक्ति मान्छन् (Miksch, 2005)। युमा धर्म जस्तै, यहाँ पनि प्रकृति, आत्मा र पुर्खा पूजाको गहिरो सम्बन्ध देखिन्छ।

तुलना:

- *समानता:* मौखिक परम्परा, फेदाङ्गा–देउरी पद्धति, आत्मा र प्रकृति पूजा।

- *भिन्नता:* याख्खा धर्मले अधिक समायोजन गर्दै हिन्दु प्रभावहरू पनि आत्मसात गरेको देखिन्छ; युमा धर्म तुलनात्मक रूपमा स्वशासनयुक्त र पृथक रहन खोज्दछ।

८.६ तुलनात्मक सारांश तालिका

पक्ष	लिम्बू (युमा)	राई (कहेक)	सुनुवार (निन–सम)	याख्खा
मुख्य देवी/देवता	युमा (मातृदेवी)	तागेरा निङ्वाफुम	आत्मा-शक्ति 'निन'	सुम्निमा–पारुहाङ
ग्रन्थ प्रणाली	मुन्धुम	माण्डो/ साकेला मुन्धुम	थुलुङ (मौखिक ग्रन्थ)	मौखिक मुन्धुम
पूजा अनुष्ठान	फेदाङ्गा, साम्बा	फेदाङ्गा, नासाम	झाँक्री/ निङ्दावा	देउरी
शक्ति संरचना	मातृप्रधान	द्वैध(पुरुष+ स्त्री)	आत्मा–आधारित	मिलिजुलि(हिन्दु प्रभाव)
पर्व–अनुष्ठान	नाहाङ्गा नाच, चुक्लुङ	साकेला, उभौली/ उधौली	लाछा, पुर्खा पूजा	सम्खालुङ माङ पूजा

८.७ निष्कर्ष

युमा धर्म, राईको कहेक, सुनुवारको निन–सम र याख्खा धर्महरू सबै किराँत धार्मिक परम्पराका गहिरा मूलबाट आएका छन्। यी सबैमा प्रकृति, आत्मा र पुर्खाको पूजा साझा केन्द्रबिन्दु हो। तर, युमा धर्मको मातृप्रधानता, सैद्धान्तिक संरचना, र मुन्धुमको दर्शनात्मक गहिराइ अन्य धर्महरूसँग तुलनात्मक रूपमा पृथक देखिन्छ।

यस तुलनाले देखाउँछ कि युमा धर्म केवल एक लिम्बू–विशेष आस्था प्रणाली नभई सम्पूर्ण किराँत धर्मको दर्शनमा एक महत्वपूर्ण जीवनपद्धति हो, जुन सन्तुलन, समर्पण र प्रकृति अनुरूप जीवनशैलीको मार्गदर्शन गर्दछ।

अध्याय ९: चुनौती र सम्भावना

९.१ धर्म र राज्यको सम्बन्ध, शिक्षा, सञ्चार, र धर्म प्रवर्द्धनमा बाधा

युमा धर्म, किराँत लिम्बू समुदायको मौलिक धार्मिक प्रणाली हो, जसले प्रकृति, मातृशक्ति, आत्मा र सामूहिक स्मृतिलाई श्रद्धापूर्वक संरक्षण गर्दै आएको छ। यद्यपि, समकालीन नेपालमा युमा धर्म गम्भीर संकट र चुनौतिहरूको सामना गरिरहेको छ — नीतिगत तहदेखि सामाजिक संरचनासम्म, सञ्चार माध्यमदेखि शिक्षासम्म। यस अध्यायमा युमा धर्मको अस्तित्व र प्रवर्द्धनसम्बन्धी मुख्य चुनौतीहरू विश्लेषण गरी त्यसबाट उत्पन्न सम्भावनाहरूको सन्दर्भमा व्याख्या गरिएको छ।

९.२ धर्म र राज्यको सम्बन्ध

नेपालले २०६३/२०६४ सालपछि आफूलाई "धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र" घोषणा गरे पनि व्यवहारमा सबै धर्महरूलाई समान अवसर र संरक्षण मिलेको छैन।

ऐतिहासिक बहिष्कार

इतिहासमा किराँत धर्महरूलाई राज्यले "धार्मिक व्यवस्था" भन्दा "जङ्गली परम्परा"का रूपमा व्याख्या गरेर राज्य संरचनाबाट अलग राखेको पाइन्छ (Gurung, 2003)। युमा धर्म संविधान, कानुन र नीति–निर्माण तहमा अझै पनि स्पष्ट रूपमा नचिनिएको वा संस्थागत रूपमा स्थापित नभएको अवस्था छ।

हालको यथार्थ

“धर्म निरपेक्षता” सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार भए पनि राज्यका कार्यक्रमहरू हिन्दू वा बौद्ध धार्मिक संरचनाहरूप्रति झुकाव राख्ने गरेको किराँत समुदायको गुनासो छ (Subba, 2018)।

युमा धर्मका प्रतिनिधि संस्थाहरूलाई कुनै विशेष संरक्षण वा आर्थिक सहयोग दिइँदैन।

९.३ शिक्षा प्रणालीमा असमानता

नेपालको औपचारिक शिक्षा प्रणालीमा युमा धर्म, मुन्धुम, फेदाङ्गा संस्कृति, वा लिम्बू जीवन–दर्शनको समावेश अत्यन्त न्यून छ।

पाठ्यक्रमको अनुपस्थिति

स्कूल र विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रममा 'किराँत अध्ययन' नामक पाठ हुने गरे पनि त्यहाँ प्रायः साकेला र तागेरा निङ्वाफुम केन्द्रित सामग्री मात्र समावेश छन्; युमा धर्मप्रति सतही जानकारी बाहेक गहिरो अध्ययन भेटिंदैन (Rai, 2020)।

शिक्षण सामग्रीको अभाव

युमा धर्मसँग सम्बन्धित पुस्तक, संदर्भ सामग्री, वा पाठ्य–स्रोतको आधिकारिक अभाव रहेको छ। स्थानीय लिम्बू भाषा सिकाउने पहल भएका छन्, तर ती पनि निरन्तरतामा कमजोर छन्।

९.४ सञ्चार माध्यम र धर्मप्रवर्द्धन

सञ्चारको मुख्यधारा बाहिर

राष्ट्रिय टेलिभिजन, रेडियो, अनलाइन पत्र–पत्रिका, वा शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा युमा धर्मसम्बन्धी कार्यक्रमहरू लगभग अनुपस्थित छन्।

यसले जनचेतना अभाव मात्र होइन, धार्मिक पहिचान कमजोर हुनसक्ने जोखिम पनि निम्त्याउँछ।

स्थानीय प्रयासहरू

किरात याक्थुङ चुम्लुङ, लिम्बू साहित्य परिषद्, र केहि लिम्बू युवा संस्थाहरूले युमा धर्मबारे भिडियो, गीत, पुस्तक र अनलाइन लेख प्रकाशित गर्ने प्रयास गरिरहेका छन्। यद्यपि, ती पहल दिगो संस्थागत रूप लिन सकेका छैनन् (KYCL, 2023)।

९.५ सम्भावनाहरू

युमा धर्मले केही सशक्त सम्भावनाहरू बोकेको छ, यदि तिनलाई सही दिशामा विकास गर्न सकियो भने:

- शैक्षिक समावेशिता

यदि मुन्धुम र युमा धर्मलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरियो भने युवा पुस्ता आफ्नो धर्म, संस्कृति र पहिचानप्रति गर्व गर्न सिक्नेछ।

- डिजिटल माध्यममा दस्तावेजीकरण

YouTube, podcasts, TikTok, र अन्य सामाजिक सञ्जाल प्लेटफर्महरूमा धार्मिक सामग्री विकास गरेर, नयाँ पुस्तालाई आकर्षित गर्न सकिन्छ।

- संविधानिक मान्यता र नीति–निर्माण

युमा धर्मलाई ‘मौलिक आदिवासी धर्म’को रूपमा संवैधानिक पहिचान दिने काम गर्न सकिन्छ। यसले बजेट, संरक्षण, अनुसन्धान र धर्मस्थल विकासमा सहयोग पुऱ्याउन सक्छ।

- सांस्कृतिक पर्यटन

धार्मिक स्थलहरू (जस्तै ‘Yuma Manghim’), पर्वहरू (चुक्लुङ, नाहाङ्गा), र रीतिथितिहरूलाई आकर्षक रूपमा प्रस्तुत गर्दै पर्यटनसँग जोड्ने सम्भावना पनि छ।

निष्कर्ष

युमा धर्म आज पनि जीवित छ—तर कमजोर अवस्थामा। यसको संरक्षणका लागि शिक्षा, सञ्चार, राज्य नीति, र समुदाय–स्वरूप सक्रिय समन्वय अनिवार्य छ।

यदि युमा धर्मलाई केवल विगतको विरासत होइन, वर्तमान र भविष्यको ज्ञान प्रणालीको रूपमा सम्हालियो भने, यो धर्म जोगिनेछ, तब यो धर्म नवप्रवर्तन र आध्यात्मिक पुनर्जागरणको गतिशील शक्ति बन्नेछ।

अध्याय १०: निष्कर्ष र सुझाव

१०.१ निष्कर्ष

युमा धर्म लिम्बू समुदायको मौलिक धार्मिक प्रणाली हो, जसले मातृ–प्रकृति, आत्मा र पुर्खाहरूको पूजा, तथा सामूहिक स्मृतिमा आधारित आध्यात्मिक–सांस्कृतिक दर्शन बोकेको छ। यस धर्मको विशिष्टता केवल धार्मिक विधिमा होइन, जीवनशैली, भाषा, कला, लोकसाहित्य, र सामाजिक संरचनामा पनि छ।

तर पछिल्ला दशकहरूमा आधुनिकता, राज्य–केन्द्रित धार्मिक प्राथमिकता, शिक्षा र सञ्चारको सीमितता, तथा आन्तरिक आत्म–अविश्वासका कारण युमा धर्म कमजोर हुँदै गएको छ।

यद्यपि युमा धर्ममा समाज रूपान्तरण गर्ने गहिरो दर्शन, आध्यात्मिक मूल्य र सांस्कृतिक पुनर्जागरणको सम्भावना विद्यमान छ। यसको पुनःउद्घोष, संरक्षण र प्रवर्द्धन सामुदायिक चेतना, सरकारी नीति, शैक्षिक समावेश र दिगो संस्कृति विकासमा निर्भर रहन्छ।

१०.२ युमा धर्म संरक्षणका उपायहरू

(क). मुन्धुमको दस्तावेजीकरण

– मौखिक मुन्धुमहरूलाई लिपिबद्ध गर्ने, अडियो–भिजुअल रूपमा अभिलेख राख्ने।

– स्थानीय फेदाङ्गा र सामहरूको ज्ञानलाई पुस्तान्तरण गर्न व्यवस्थित परियोजना सञ्चालन।

(ख). शैक्षिक समावेश

– विद्यालय तथा विश्वविद्यालय स्तरमा "किराँत लिम्बू अध्ययन" विषयमा युमा धर्म र मुन्धुम समावेश गरिनु।

– लिम्बू भाषामा युमा धर्मसम्बन्धी पाठ्यपुस्तक निर्माण।

(ग). युवा सहभागिता र सृजनात्मक माध्यम

– युमा धर्मबारे गीत, कथा, नाटक, फिल्म र डिजिटल सामग्री उत्पादन।

– सामाजिक सञ्जालमार्फत युमा धर्मको सरल व्याख्या गर्ने अभियान (जस्तै, YouTube Podcast, TikTok series)।

(घ). धार्मिक स्थल र पर्व संरक्षण

– युमा माङहिम (धार्मिक स्थल) को संरक्षण, व्यवस्थापन र सांस्कृतिक पर्यटनसँग समन्वय।

– चुक्लुङ, नाहाङ्गा जस्ता पर्वलाई सामूहिक रूपमा पुनर्जीवित गर्ने।

(ङ). अन्तर–सांस्कृतिक संवाद

– अन्य किराँत धर्महरू (जस्तै, साकेला, निन–सम, सुम्निमा–परुहाङ) सँग तुलनात्मक अध्ययन गर्दै साझा मूल्य निर्माण।

– युमा धर्मको सार्वभौम चिन्तनलाई आदिवासी/स्थानीय ज्ञान प्रणालीको एक उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्ने।

१०.३ नीति निर्माणको सन्दर्भमा सिफारिसहरू

(क). संवैधानिक र कानुनी पहिचान

– युमा धर्मलाई संविधानले आदिवासी मौलिक धर्मको रूपमा औपचारिक मान्यता दिनु।

– "Indigenous Religion Protection Act" जस्ता कानुनी संरचनामा युमा धर्मको समावेश।

(ख). राज्य बजेट र संरक्षण कार्यक्रम

– युमा माङहिम संरक्षण, मुन्धुम सङ्कलन, पुजारी प्रशिक्षण आदि कार्यक्रमका लागि वार्षिक बजेट विनियोजन।

– आदिवासी धर्मका लागि पृथक 'धार्मिक संरक्षण कोष' स्थापना।

(ग). सञ्चार र सूचना प्रवाहमा समान पहुँच

– सरकारी सञ्चार माध्यम (Radio Nepal, NTV, etc.) मा युमा धर्मका साप्ताहिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन।

– युमा धर्मका पुस्तक प्रकाशन, अनुवाद र प्रसारणका लागि सरकारी अनुदान।

(घ). सांस्कृतिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने नीतिहरू

– UNESCO Indigenous Heritage सूचीमा मुन्धुम साहित्य दर्ता गर्ने पहल।

– अन्तर्राष्ट्रिय आदिवासी सम्मेलनहरूमा युमा धर्म प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने नीति निर्माण।

१०.४ समापन भनाइ

युमा धर्म केवल लिम्बू समुदायको विगत होइन, उसको वर्तमान चेतना र भविष्यको आत्मपरिभाषा हो। यो धर्मले विश्वदृष्टिकोण, नैतिक अनुशासन, र सामूहिक अस्तित्वको परिकल्पना प्रस्तुत गर्छ — जुन मानव जातिको साझा भविष्यका लागि पनि मूल्यवान् छ।

अतः युमा धर्मको संरक्षण कुनै एक जातिको धार्मिक स्वतन्त्रताको कुरा मात्रै होइन, यो नेपाल राज्यको सांस्कृतिक विविधताको उत्तरदायित्व पनि हो।

यदि आज नीति, शिक्षा, सञ्चार र समुदायको साझा प्रयासद्वारा युमा धर्मलाई पुनः स्थापित गर्न सकियो भने, यो केवल धर्मको पुनरुत्थान होइन, एउटा सभ्यताको आत्मा पुनःजागृत गर्ने ऐतिहासिक कर्म हुनेछ।

सन्दर्भ-सामग्रीहरू

Borde, R., & Dandekar, A. (2020). *Forest Futures: Indigenous Ecologies in Contemporary India*. Yoda Press.

Chamling, R. (2022). *Kirat Rai and Sakela festival. Nagarik News*. Retrieved from https://nagariknews.nagariknetwork.com

Chemjong, I. S. (1961). *Kiratko Veda*. Kathmandu: Nepal Academy.

Chemjong, Iman Singh (1961). *Mundhum: The Religion and Philosophy of the Kirat People*. Kirat Yakthung Chumlung Publications.

Chemjong, I. S. (1967). *History and Culture of the Kirat People*. Kathmandu: Kirat Yakthung Chumlung.

Chongbang, H. K. (2015). *Yakthung Mundhum: The Sacred Narrative of the Limbu People*. Kathmandu: Yakthung Publication.

Chongbang, N. (2022). Mundhum: Exploring the Narratives of Limbu Community in an Urban Setting. *International Journal of TESOL & Education*. DOI: 10.54855/ijte.22234

Gurung, H. (2003). *Tribes and Castes of Nepal*. Kathmandu: CNAS.

Hangkhim, C. (2010). *Yuma Samyo and Kirat Philosophy*. Dharan: Yakthung Academic Council.

Hangkhim, Chandra (2015). *Yuma Samyo: A Philosophical Reading*. Dharan: Yakthung Academic Council.

Kainla, B. (2018). *Limbu Mundhum: A Cultural Narrative*. Kathmandu: Nepal Pragya Pratishthan.

Kirat Yakthung Chumlung. (2021). *Annual Report on Cultural Activities*. Lalitpur: KYC Central Office.

Kirat Yakthung Chumlung (2012). *Traditional Cultural Performance Protocols*. Lalitpur.

Kunwar, R. R. (2019). Touristic Performances of Indigeneity in Nepal. *Journal of Tourism and Cultural Change,* 17(3), 293–311.

KYCL – Kirat Yakthung Chumlung Literature Division. (2023). *Annual Report on Cultural Promotion*.

Limbu, P. (1930s–1950s). *Mundhum Collection and Teachings* (Oral texts recorded by disciples).

Limbu, R. K. (2023). Socio-Cultural Reflection in the Yakthung Limbu Mundhum Performance. *Shodh Sudha*, 1(1), 159–175. DOI: 10.3126/ss.v1i1.59741

Mahendra, D. L. (Dipak Lungeli), & Ratna. (2020). Human Embeddedness with Nature: An Ecocritical Reading of Some Mundhums in Limbu Culture. The Outlook: *Journal of English Studies,* 11, 14–23. DOI: 10.3126/ojes.v11i0.36313]

Miksch, K. (2005). *Kiranti Ritual and Oral Literature*.

Onta, Pratyoush. "The Growth of the Modern Nation-State and the Marginalization of the Indigenous Nationalities in Nepal." *Studies in Nepali History and Society*, Vol. 1 (1996)

Rai, J. (2018). Yuma Samyo: The Indigenous Philosophy of Kirat People. *Journal of Indigenous Studies*, 12(3), 45-60.

Rai, I.P. (2020). *Curriculum Politics in Indigenous Studies*.

Rai, P. (2024, December 29). *Chasok Tangnam: The Limbu Harvest Festival*. Himalayan Cultures.

Rai, I.P. (2020). *Curriculum Politics in Indigenous Studies*.

Schlemmer, G. (2004). I*ndigenous Religion and Shamanism in Eastern Nepal*.

Sekmuri Foundation. (2023). *Mythology in Limbu Rituals*. Retrieved from https://sekmurifoundation.com

Subba, J. R. (2005). *Kirat Religion and Environmental Consciousness*. Kathmandu: Nepal Kirat Association.

Subba, J. R. (2012a). *Yumaism: A Philosophical Interpretation of Limbu Lifestyle*. Gangtok: Yakthung Publication.

Subba, J. R. (2012b). *The Philosophy and Teachings of Yuma Samyo (Yumaism)*. Gangtok: Yuma Samyo Study Centre.

Subba, N. R. (2023). *An Investigation of Tungdunge Mundhum, A Kirat Mythology*. Biratnagar, Hamro Idea.

Subba, T. B. (1999). *Politics of Culture: A Study of Three Kirata Communities in the Eastern Himalayas*. Orient Longman.

Subba, T. B. (2018). *Indigenous Knowledge and Cultural Identity*. Kathmandu: Tribhuvan University Press.

Tigela, B. (2020). *Yuma Samyo: A sect within Kirat religion*. *Libju Bhumju*. Retrieved from http://libjubhumju.com

Tumbahang, M. K. (2020). Linguistic Typology of the Limbu Mundhum: A Diglossic Case. *Dristikon: A Multidisciplinary Journal*, 10(1), 198–213.

Vandenhelsken, M. (2021). *Contested Indigeneity: Politics and the Performance of Belonging in the Sikkim Himalaya*. University of Washington Press.

Yakthung Chumlung (2012). *Thewa and Ritual Protocol Booklet*. Central Document Archive, Lalitpur.

परिशिष्ठ

यस खण्डमा युमा-साम्योमा विश्वास गर्ने समुदाय तथा समकालीन किराँत सम्प्रदायमा देखिएका विकासक्रम र परिवर्तनहरू समेटेर अध्ययन गरिएको छ।

पाठकहरूलाई परम्परागत युमा दर्शन र हाल विकसित संस्थागत संरचना तथा किराँत सम्प्रदायको परिवर्तनशील स्वरूपबारे थप जानकारी प्राप्त होस्,

र विषयवस्तुको गहिराइ तथा ऐतिहासिक विकासक्रम बुझ्न सहज बनोस् भन्ने अपेक्षा गरिएको छ।

युमावादमाथि पुनर्विचार:

लिम्बुवानको धर्म, पहिचान र राजनीतिप्रति समालोचनात्मक दृष्टिकोण

सारांश:

पूर्वी नेपाल र भारतको सिक्किमका लिम्बू समुदायमा फैलिंदै गएको "युमावाद" को नयाँ धार्मिक संस्करण वा सोच र शैलीबारे यस लेखमा चर्चा गरिएको छ। परम्परागत युमा धर्म मन्धुम (मुखवाणी धर्मकथा) मा आधारित शामन (फेदाङबा/मा, येबा/युमा) सम्मिलित प्रकृति पूजा, आत्मा र पुर्खा मान्ने विश्वासमा आधारित परम्परा हो। तर अहिलेको नयाँ युमावादमा एकेश्वरवादी र संस्थागत मन्दिर बन्न थालेका छन्, जुन पहिलेको परम्परागत युमा अभ्यासभन्दा मूलभूत रूपमा फरक प्रस्तुत भएका छन्। संस्थागत युमावादमा मन्दिरमा बस्ने युमालाई सृष्टिकर्ता निङ्वाभूका दूतझैँ व्याख्या गर्ने गरिन्छ। यो शैली हिन्दू र इसाई धर्मसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ। त्यसैले लोपोन्मुख धर्मलाई पुनरुत्थान गर्ने नाममा विकसित नयाँ परम्परामा परेका बाहिरी प्रभावप्रति गम्भीर प्रश्न उठेको छ।

१. प्रस्तावना

लिम्बूहरू नेपालका प्रमुख किराँत जातिहरूमध्ये एक, मौखिक कथाहरू, आत्मा पूजा र शमनद्वारा गरिने अनुष्ठानहरूमा आधारित समृद्ध आध्यात्मिक परम्परा भएका आदिवासी हुन्। ऐतिहासिक रूपमा उनीहरूको विश्वास प्रणाली सामूहिक, प्रकृति र पुर्खा-केन्द्रित थियो, जुन एकेश्वरवादी नभई विविध देवता र आत्माहरूमा आधारित रहन्थ्यो। तथापि, हाल लिम्बुवान पुनर्जागरणसँग सम्बन्धित नयाँ धार्मिक पहिचानको रूपमा “युमावाद” देखा परेको छ। यस लेखमा युमा देवीको पारम्परिक पूजा कसरी युमावादमा रूपान्तरण भयो भन्ने विषयमा चर्चा

गर्दै यसका धार्मिक र राजनीतिक उद्देश्यहरूमाथि आलोचनात्मक विश्लेषण गरिएको छ।

२. लिम्बूहरूको पारम्परिक विश्वास प्रणाली

मन्धुम, लिम्बूहरूको मौखिक धर्मग्रन्थ, एक जटिल र पूर्णतः प्रकृतिवादी ब्रह्माण्ड व्यवस्था वर्णन गर्दछ। युमा सम्माङ (आमाको रूपको देवी) र थेबा सम्माङ (आकाशका पिता) जस्ता प्रमुख पात्रहरू कुनै सृष्टिकर्ता देवताका रूपमा नभई शक्तिशाली आत्माहरू वा प्रकृति तत्वका रूपमा सम्झिन्छन्। यी विश्वासहरू शमन, येबा, पेदाङ्गा जस्ता अनुष्ठानिक विशेषज्ञद्वारा सञ्चालित अनुष्ठानमार्फत व्यक्त हुन्छन् (Limbu, 2023)।

युमा देवीलाई “सिर्जनाकर्ता देवी” भन्दा “मातृरूपि संरक्षक” को रूपमा पूजा गरिन्छ—जो उर्वरता, भूमिको रक्षा, वंशजहरूको सुरक्षा र कुल परम्परासँग सम्बन्धित हुन्छिन्। अनुष्ठानहरूमा माङ्गगेना वा नाङ्हाङ्गा जस्ता विविध देवीदेवताको पूजा गरिन्छ, जसले युमावादको बहुदेववादी र स्थानीय सन्दर्भमा आधारित स्वरूप दर्शाउँछ (Sekmuri Foundation, n.d.)।

३. साम्बिदा र सम्झना

‘साम्बिदा’ शब्दको शाब्दिक अर्थ "पवित्र बाचा" वा "धार्मिक संझौता" हो। यो शब्दले मानिसहरूलाई आफ्ना पुर्खा, आफ्नो भूमि र आफ्नो समुदायप्रति जिम्मेवारीको भावना जगाइ दिन्छ (Chemjong, 1967)। युमाबाद (Yumaism) मा नैतिकताको कुरा गर्दा साम्बिदा महत्वपूर्ण छ, किनभने यसले मानिसको काम र आत्मिक सन्तुलन प्राप्त गर्ने सम्बन्ध देखाउँछ। साम्बिदा पालना गर्दा प्रकृति र समाज सन्तुलित रहन्छ, तर यो तोडिएमा समस्याहरू उत्पन्न हुन्छन् (Subba, 1999)।

'सम्झना' भन्नाले "स्मरण गर्ने" वा "गएका पुर्खाहरूलाई सम्मान गर्नु हो। सम्झनाका बेला गरिने कथा, उत्सव र संस्कारहरूले पुर्खाहरूका सम्झनाहरू, ब्रह्माण्डसम्बन्धी विश्वास र पुराना ज्ञान जीवित राख्छन्। यो एक प्रकारको पैत्रिक-चेतना हो, जसले सांस्कृतिक पहिचानलाई कायम राख्छ (Subba, 1999)।

युमावादमा सम्बिदा र सम्झनाको भूमिका:

सम्झना मुन्धुम (मुखवाणी धर्मग्रन्थ) बाट पुस्तादेखि पुस्तामा सर्दै आएको ज्ञान हो, जसले अहिलेको पुस्ता र पुर्खाहरूबीच सम्बन्ध जोड्छ। अन्त्येष्टि संस्कार र ऋतुअनुसार गरिने पर्वहरूमा यसको विशेष भूमिका हुन्छ (Chemjong, 1967)। सम्झनामा पुर्खाहरूको वंशावली बोल्ने र साम्बा/फेदाङ्बा (शामन) द्वारा गरिने विधिहरू पर्दछन्, जसले अलौकिक संसारसँग वर्तमान पुस्ताको जीवित सम्बन्ध देखाउँछ (Van Driem, 2001)।

४. युमा देवीको पुनरव्याख्या: पुर्खाबाट देवीसम्मको यात्रा

अहिलेसम्म युमा देवीलाई मातृरूपको पूज्य देवीको रूपमा पूजिँदै आएकोमा हालका वर्षहरूमा लिम्बुवान आन्दोलनसँगै उहाँलाई एक मात्र सृष्टिकर्ता, एकेश्वरवादी देवीका रूपमा प्रचार गरिएको पाइन्छ। यस्तो धार्मिक ढाँचाले इसाई धर्मका "God the Father" जस्तै संरचनालाई झल्काउँछ।

यस किसिमको व्याख्या विभिन्न उद्देश्यले गरिएको देखिन्छ। पहिलो, यो जटिल पारम्परिक धर्मलाई साधारण, राजनीतिक रूपमा उपयोगी, तथा राष्ट्रिय–अन्तर्राष्ट्रिय पहिचानको लागि उपयुक्त बनाउँछ। दोस्रो, हिन्दू तथा इसाई धर्मद्वारा बनाइएका धार्मिक–राजनीतिक ढाँचासँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने आधुनिक ढाँचा उपलब्ध गराउँछ (Gaenszle, n.d.)।

५. इसाई प्रभाव र पहिचानको राजनीति

आजको युमावादमा देखिएको धार्मिक रूपरेखामा इसाई धर्मको प्रभाव स्पष्ट देखिन्छ। युमा देवीलाई सबै सृष्टिकर्ता, दयालु र नैतिकतावादी देवीका रूपमा चित्रण गरिनु, मन्धुमलाई लेखिएको धर्मग्रन्थका रूपमा प्रस्तुत गरिनु, तथा “प्रार्थना र सभा” गर्ने संस्कृति यस्ता अभ्यास हुन् जुन पारम्परिक लिम्बू अनुष्ठानसँग मेल खाँदैनन्।

पूर्वी नेपालमा इसाई मिशनहरूको ऐतिहासिक उपस्थिति र तिनीहरूको शिक्षा तथा संगठनात्मक अभ्यासले युमावादमा गहिरो प्रभाव पारेको अनुमान गर्न सकिन्छ। साथै, यस्तो धार्मिक पुनर्निर्माणले लिम्बूहरूको सांस्कृतिक पहिचान बलियो बनाउन, आदिवासी अधिकारमाथि दावी गर्न र सांस्कृतिक स्वायत्तताको राजनीतिक मागलाई आधार दिन सक्छ (Limbu, 2023)।

६. संस्थाकरण र धार्मिक प्रामाणिकता

आज युमावादलाई सांस्कृतिक परिषद्, धार्मिक संघ, र औपचारिक विधिहरूमार्फत संस्थागत बनाउने प्रयास भइरहेको छ। यसले ग्रामीण, मौलिक रूपबाट अभ्यास गरिँदै आएको अनुष्ठानहरू र आधुनिक शहरी युमावादी धाराबीच दूरी बढाएको छ।

धेरै आलोचकहरू भन्छन् कि यस्तो धर्मको ढाँचागत बनावटले विविधता र मौखिक परम्पराको विनाश गर्छ। यदि युमा देवीलाई मात्रिक एकेश्वरवादी देवीको रूपमा राखिने हो भने, पेदाङ्गा, येबा, साम्बा जस्ता पुराना धर्म–शास्त्रहरू विस्थापित हुने खतरा छ (Limbu, 2020)।

७. निष्कर्ष

आजकल जसरी युमावाद संस्थागत रूपमा निर्माण भइरहेको छ, त्यो लिम्बू समुदायको परम्परागत धार्मिक अभ्यासहरूबाट निकै फरक देखिन्छ। यद्यपि यसले सांस्कृतिक पहिचान देखाउन र राजनीतिक

रूपमा एकजुट हुन सहयोग गरे तापनि यसको एकेश्वरवादी रूप र नयाँ संस्थागत स्वरूपले भने बाह्य धार्मिक प्रभाव र भित्री रणनीतिक बदलाव दुवै झल्काउँछ। त्यसैले मुख्य चुनौती भनेको सांस्कृतिक पुनर्जागरण र मौलिकता (असलीपन) बीच सन्तुलन कायम गर्नु हो। लिम्बूहरूको आध्यात्मिक परम्परा कठोर धार्मिक नियममा होइन, तर प्रकृति, पूर्वजहरू र धार्मिक माध्यम (शामानिक रीतिरिवाज) सँगको लचिलो सम्बन्धमा भएको कुरालाई भुल्नु हुँदैन।

सन्दर्भसूची

Chemjong, I. S. (1967). Kirat Itihas. Kathmandu: Yakthung Publication.

Gaenszle, M. (n.d.). Scripturalisation and the legitimation of religious identity: The case of the Limbu Mundhum. University of Vienna. Retrieved from https://cirdis-archive.univie.ac.at/limbu-rituals/scripturalisation-and-literature/index.html

Indigenous Voice. (2023, October 2). Christianity's impact on Chepang Indigenous spirituality in Nepal. Retrieved from https://english.indigenousvoice.com/news/christianity-s-impact-on-chepang-indigenous-spirituality-in-nepal

Limbu, C. K. (2020). Revisiting the Kirat religion and culture: The case of the Limbus in Eastern Nepal. Journal of Development and Administrative Studies, 28(1–2), 17–28. https://doi.org/10.3126/jodas.v28i1-2.34813

Limbu, T. R. (2023). Yuma Samyo as cultural resistance: Politics of religion and identity in contemporary Limbuwan. Sociological Studies, 10(1), 24–35. https://doi.org/10.3126/ss.v10i1.59741

Sekmuri Foundation. (n.d.). The culture and religion of Limbus. Retrieved May 28, 2025, from https://sekmurifoundation.com/the-culture-and-religion-of-limbus/

Subba, T. B. (1999). Politics of Culture: A Study of Three Kirata Communities in the Eastern Himalayas. Delhi: Orient Longman.

Van Driem, G. (2001). Languages of the Himalayas: An Ethnolinguistic Handbook of the Greater Himalayan Region. Leiden: Brill.

Wikipedia contributors. (n.d.). Yuma Sammang. In Wikipedia. Retrieved May 28, 2025, from https://en.wikipedia.org/wiki/Yuma_Sammang

पहिचान निर्माण गर्ने कि आत्मालाई कमजोर पार्ने?

नेपालमा किराँत माङहिम मन्दिरहरूको उदयको मूल्याङ्कन

सार

नेपालमा ठूला माङहिम मन्दिरहरूको निर्माणले धार्मिक तथा सांस्कृतिक रूपमा किराँत समुदायको पहिचानलाई उजागर गर्ने एउटा नयाँ परिवर्तन ल्याएको छ। यी मन्दिरहरूले हिन्दू–बौद्ध प्रभावयुक्त समाजमा किराँत धर्मको पुनरस्थापनाको प्रयास गरेका छन्। तर, केही चिन्ताहरू छन् कि यस्ता योजनाले प्रकृति-आधारित, लचिलो र मौलिक मुन्धुम परम्परालाई कमजोर पार्न सक्छन्।

यो अध्ययनले धनकुटाको युमा माङहिम, इलामको लारुम्बा आश्रम र भोजपुरको दिमालुङ स्मृति पार्कलाई आधार मानेर तीन प्रमुख प्रश्न उठाएको छ: (१) मन्दिर र अनुष्ठानहरूको प्रकृतिपरक मुन्धुम परम्पराबाट भिन्नता के हो? (२) पर्यटन अर्थतन्त्रले परम्परागत अभ्यासमा कस्तो प्रभाव पारेको छ? (३) मन्दिर निर्माणमा राजनीति र विदेश सहयोगको भूमिका कस्तो छ?

तथ्यहरू विरोधाभासी छन्। मन्दिरहरूले पहिचानको संस्थागत मान्यता दिलाएका छन् (७२% राजनीतिक दृश्यता वृद्धि), तर वास्तुकलामा हिन्दू–बौद्ध शैली नक्कल गरिएको छ (७८% केसहरूमा)। परम्परागत अनुष्ठानको समय छोट्याइएको छ—जस्तै लारुम्बामा पूजा २ घण्टाबाट २० मिनेटमा झारिएको छ। पर्यटनबाट मन्दिर बजेटको ३०–६०% आउँछ, जबकि प्रदेशको ८५% लगानी चुनावी चक्रसँग जोडिएको छ। डायस्पोराले ४०% योगदान पुऱ्याएर मातृभूमिप्रतिको माया देखाएका छन्।

लेखले तीन सुझाव दिन्छ: (१) माङहिमहरूमा सुप्तुलुङ वा सिलाम-साक्मा जस्ता प्रतीक राख्नुपर्छ, (२) शमन/नाक्छोङको अनिवार्य उपस्थिति हुनु पर्छ, (३) तीर्थस्थलहरूलाई व्यावसायीकरणबाट जोगाउनु पर्छ।

शब्दकुञ्जी: माङहिम, माङखिम, लिम्बू, राई, किराँत, सुप्तुलुङ, सिलाम-साक्मा

१. परिचय

राई, लिम्बू, याक्खा र सुनुवार जातिको किराँत जातिले ऐतिहासिक रूपमा प्रकृति पूजा, मौखिक परम्परा र शामानिक रीतिरिवाजमा केन्द्रित एनिमिस्टिक मुन्धुम धर्मको अभ्यास गर्दछन् (Gaenszle, 2011)।

संस्थागत धर्महरूको विपरीत, किराँत आध्यात्मिकतामा स्थायी मन्दिरहरू हुँदैनन् बरु वन, नदी र चुल्हो जस्ता प्राकृतिक स्थलहरूको प्रयोग हुन्छ (Woodhatch, 2002)।

तथापि, हालैका वर्षहरूमा ठूला आकारका माङहिम मन्दिरहरूको द्रुत निर्माण भएको छ, जसमा निम्न समावेश छन्:

- धनकुटामा नौ तले युमा माङहिम (रु नौ करोड बजेट)

- इलामको लारुम्बा आश्रम (एक तीर्थस्थल र सांस्कृतिक परिसर)

– भोजपुरमा दिमालुङ स्मृति पार्क (प्रदेशस्तरीय सम्पदा क्षेत्र) (Rising Nepal, 2024; Radionepalonlines, 2023)।

यो प्रवृत्तिले गम्भीर प्रश्नहरू खडा हुन्छन्:

१. के यी मन्दिरहरूले किराँत पहिचान संरक्षण गरिरहेका छन् कि अरू धार्मिक संरचनाहरू थोपरिरहेका छन् ?

२. पर्यटनमा आधारित विकासले किराँत परम्परागत वास्तुकलालाई कसरी प्रभाव पारेका छन्?

३. राज्य समर्थित माङहिम या किराँत मन्दिर परियोजनाका पछाडि के-के राजनीति र आर्थिक प्रभावहरू छन्?

२. किराँत आध्यात्मिक परम्परा: पवित्र स्थानको रूपमा प्रकृति

परम्परागत मुन्धुम पूजा खुला ठाउँमा गरिन्छ, जसमा मुख्य विशेषताहरू छन्:

- सुप्तुलुङ (तीनढुङ्गे चुला): पैतृक वंशको प्रतीक हो (Gaenszle, 2011)।

- चुल्ला (पवित्र आगो): शमानिक अनुष्ठानको मुख्य तत्व हो।

- बान-झाँक्री (वन आत्माहरू): अनुष्ठान मन्दिरमा होइन, वनजंगल वा बगैंचामा गरिन्छ।

आलोचकहरूको तर्क छ कि आधुनिक माङहिम डिजाइनले हिन्दू/बौद्ध मन्दिरको सौन्दर्यशास्त्रको नक्कल गर्दछ। मुन्धुमको तरल परम्पराको विपरीत माङहिममा मूर्ति पूजा र निश्चित अनुष्ठानहरू प्रस्तुत गरिन्छ (Rai, 2023)। उदाहरणका लागि, धनकुटाको युमा माङहिमले 'शिखरा' (हिन्दू मन्दिरको शिखर) जस्तो देखिने जगुर प्रयोग गरेको छ भने परम्परागत 'सुप्तुलुङ्ग' लाई हटाएको छ (Field notes, 2023)।

३. माङहिम मन्दिरहरूको उदय: चार प्रेरक शक्तिहरू

३.१ पहचानको राजनीति

सन् २०१५ को संविधानपछि जातीय समूहले सांस्कृतिक मान्यताको माग गरेका छन्। माङहिम वा किराँत मन्दिरहरूले हिन्दू आधिपत्यविरुद्ध क्षेत्रीय चिन्हको रूपमा काम गर्छन् (Lawoti, 2020)।

३.२ पर्यटन अर्थशास्त्र

केस स्टडी: लारुम्बा आश्रम, इलाम

- "किराँत हेरिटेज भिलेज" को रूपमा प्रचारित गेस्टहाउस र सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू चलेका छन्।

- ३० प्रतिशत आगन्तुक विदेशी पर्यटक हुन् (Koshi Tourism Board, 2023)।

- आलोचकहरू तर्क गर्छन् कि व्यवसायीकरणले अनुष्ठानहरूलाई प्रदर्शनमा परिवर्तन गर्दछ (Tamang, 2022)।

३.३ डायस्पोरा फंडिंग

हङकङ/बेलायतमा लिम्बू डायस्पोराद्वारा मन्दिर निर्माणमा सहयोग गरेर मातृभूमिसँग ठोस सम्बन्ध कायम गरेको पाइन्छ (Subba, 2021)।

३.४ राज्य वैधता

जातीय मत प्राप्त गर्न प्रदेश सरकारले दिमालुङ पार्क जस्ता परियोजनालाई प्रायोजन गर्दछ (Radionepalonline, 2023)।

४. विद्वतापूर्ण आलोचना: संस्थागतकरणको जोखिम

(क). अनुष्ठान मानकीकरण: निश्चित मन्दिर अनुष्ठानले स्थानीय शमानिक प्रथालाई प्रतिस्थापित गर्न सक्छ (Gaenszle, 2022)।

(ख). मौखिकपनमा क्षयः माङहिमहरूमा लेखिएका ग्रन्थहरूले मुन्धुमको मौखिक प्रसारणलाई कमजोर पार्न सक्छ (Rai, 2023)।

(ग). वातावरणीय विच्छेदनः कंक्रिटका संरचनाहरू प्रकृतिमा आधारित उपासनासँग बाझिएका छन् (Field notes, 2024)।

५. पद्धति

- नृवंशविज्ञान: धनकुटा, इलाम, भोजपुर (2022-24) फिल्डवर्क
- साक्षात्कार: ३५ जना (शमन, आर्किटेक्ट, राजनीतिज्ञ)
- अभिलेखीय अनुसंधान: सरकारी बजट, पर्यटन रिपोर्ट

६. पर्यटन तथा मन्दिर कोमोडिफिकेसन

६.१ किराँत अनुष्ठान बहिस्करण

लारुम्बा आश्रममा दैनिक 'सांस्कृतिक कार्यक्रम'मा पर्यटकका लागि छोटो मुन्धुम मन्त्रवाचन गरिन्छ, जहाँ मौलिक लयलाई परिवर्तित गरिएको छ (Tamang, 2022).

एक शमन साक्षात्कारकर्ताले यसप्रकार गुनासो गरे:

"उनीहरूले मलाई आगन्तुकहरूको लागि २० मिनेटमा दुई घण्टाको अनुष्ठान समाप्त गर्न भन्छन्। यसले आत्मालाई मार्छ।" (Field interview, 2023)।

६.२ केस स्टडी : युमा माङहिम, धनकुटा

- अनुमानित राजस्व: प्रवेश शुल्क बाट रु ५० लाख प्रति वर्ष (Dhankuta Municipality, 2024)।

- विवाद: ६०% रकम स्मारिका पसलहरूलाई र बाँकी मात्र धार्मिक स्थलहरूमा छुट्याइएको छ (Ibid.) ।

७. मन्दिर निर्माणको राजनीतिक अर्थव्यवस्था

७.१ संघीय अनुदान तथा जातीय सांस्कृतिक संरक्षण

स्थानीय तहको निर्वाचनसँगै कोशी प्रदेशको दिमालुङ पार्कलाई रु दुई करोड ५० लाख अनुदान दिइएको छ (Radionepalonline, 2023)।

७.२ भूमि संघर्ष

भोजपुरमा किसानले मन्दिरको जग्गा अधिग्रहणलाई 'विकासद्वारा विस्थापन' भन्दै विरोध गरेका छन् (The Kathmandu Post, 2023)।

८. लैङ्गिक असन्तुलन र पुस्तागत फरकपना

- महिला शमनहरूको कमी : अध्ययन स्थलहरूमा १५ माङहिम पुजारीहरू मध्ये केवल ३ महिलाहरू थिए (Field notes, 2024) ।

- युवा संलग्नता: शहरी किरातीहरू मौखिक मुन्धुम सिक्नभन्दा सामाजिक सन्जाल तथा इन्स्टाग्रामयोग्य मन्दिर भ्रमण गर्न रुचाउँछन् (Rai, 2023) ।

९. पारिस्थितिक लागत तथा सांस्कृतिक लाभ

– धनकुटाको युमा माङहिमले किराँत पारिस्थितिकीय अध्यात्मउल्लङ्घन गर्दै २.५ हेक्टर वन क्षेत्र विनास गरेको छ (Gaenszle, 2022)।

- विकल्पहरू: केही समुदायहरूले बाँस र खुला-आकास डिजाइनहरू प्रयोग गरेर "इको-मङहिम" निर्माण गर्ने गरेका छन् (Subba, 2021)।

१०. समन्वयात्मक समाधानतर्फ?

परम्परा र आधुनिकतालाई सन्तुलित गर्ने प्रस्तावित मोडेलहरू:

१०.१. डिजिटल मुन्धुम अभिलेखालयः

भौतिक संरचनासँगै मौलिकताको संरक्षण गर्नुहोस ।

अध्ययनमा, तीन अवधारणाहरू छन् जुन उपसमूह-विशिष्ट तरिकामा व्यवस्थापन को आवश्यकता छ, जस्तै लिम्बु पवित्र वास्तुकला। जहाँ राई गाउँहरूले 'सुप्तुलुङ' चुल्होलाई अँगालेका छन् (Gaenszle, 2011, p.48), लिम्बू परम्परा सिलाम-सक्मा मोनोलिथको बारेमा हो जुन पुर्खासँगको सम्बन्धलाई चिह्नित गर्न ठाडो रूपमा निर्माण गरिएको ढुङ्गाका खम्बाहरू हुन् (Subba, 2018, p. 112)। यसको लागि नयाँ अनुकूलन को आवश्यकता छ:

१०.२. सांस्कृतिक रूपले अनुकूलित उन्नत डिजाइनः

राई बहुल क्षेत्रका माङ खिममा मूर्ति कक्षहरू भन्दा 'सुप्तुलुंग' र अग्नि स्थानहरूलाई प्राथमिकता दिनुहोस्। त्यसैगरि लिम्बूबहुल क्षेत्रका यूमा माङहिममा सिलाम-साक्मालाई पहिचानको रूपमा स्थान दिनुपर्दछ।

सामुदायिक व्यवस्थापन: व्यवसायीकरण रोक्न मन्दिरहरूको सह-व्यवस्थापनमा शमनहरूलाई सहभागी गराउनुहोस।

माङखिम र माङहिम

राई सम्बद्ध माङखिमको हकमा प्रणालीको कर्मकाण्ड स्थलमा सुप्तुलुङ र युमा माङहिममा सिलाम-साक्मा राख्नुपर्दछ (Chemjong, 2022, p. 89)।

धनकुटा क्षेत्रका लिम्बू समुदायमा अन्तिम संस्कारसँग सम्बन्धित केही विशेष परम्परा पाइन्छन्। अनुसन्धानकर्ताहरूका अनुसार, यहाँ मृतक व्यक्तिको शवलाई केही समय खुला आँगनमा शान्तिपूर्वक प्रदर्शन गरिन्छ। यसरी शव देखाउने प्रथाले गाउँ समुदायलाई श्रद्धा व्यक्त गर्न समय दिन्छ र मृतकको आत्मालाई विदा दिने अवसर प्रदान गर्छ (Mukarung, 2023)।

यस अन्त्य संस्कारसँगै, लिम्बू परम्परामा ३ देखि ५ वटा प्राकृतिक ढुंगा उभ्याउने चलन पनि रहिआएको छ। यी ढुंगाहरू कुनै प्रकारको मूर्ति होइनन्, तर प्रकृतिले नै बनाएका स्वरूपहरू हुन्, जसलाई धार्मिक तथा

सांस्कृतिक प्रतीकको रूपमा राखिन्छ (Mukarung, 2023, p. 14)। यसले प्रकृतिप्रतिको श्रद्धा र पुर्खाप्रतिको सम्झनालाई जनाउँछ।

त्यस्तै, 'युमा' धर्म मान्ने समुदायमा पूजा वा अनुष्ठानको बेला पेय पदार्थहरू (जस्तै चामलको रक्सी) अर्पण गर्नका लागि खुला भुइँ उपलब्ध हुनुपर्छ। यसो गर्नुको मुख्य कारण भनेको पृथ्वीलाई नै पूजा गर्न सकिने माध्यम मान्नु हो। यही विश्वासका आधारमा ढाकिएको ठाउँभन्दा खुला र स्वच्छ जमिनलाई प्राथमिकता दिइन्छ (Subba, 2018, p. 115)।

यी सबै प्रथाहरूले देखाउँछन् कि किराँत धर्म र संस्कारहरू अझै पनि प्रकृति, पुर्खा र समुदायसँग गहिरो रूपमा गाँसिएका छन्। आधुनिक परिवर्तनहरूका बीचमा यस्ता अभ्यासले सांस्कृतिक जरा जोगाउने महत्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेका छन्।

राई र लिम्बू संस्कारमा समानता:

- दुवै जातिले कृतिम वा सिंथेटिक वस्तु जस्तै प्लास्टिक आदि निषेध गरेका छन्। अध्ययनमा शमनहरू ८५ प्रतिशतले कंक्रीट भवन र सामग्रीलाई अस्वीकार गरेका पाइयो।

- परम्परागत ब्रह्माण्ड विज्ञानको मतानुसार अनिवार्य पूर्व प्रवेशद्वारहरू राखिन्छन्।

अनुष्ठान व्यवस्थापन उपसमूह गठन

– युमा मन्दिरले ३–५ जनाको 'फेदाङ परिषद्' मा आधारित पुजारी संलग्न गर्ने गरेको पाइन्छ (Subba, 2018, p. 203)।

– लैङ्गिक सन्तुलित प्रतिनिधित्व हुन बाँकी देखिन्छ। कोशी प्रदेशको तथ्याङ्कअनुसार हाल २२ प्रतिशत मात्र महिलाको सहभागिता रहेको छ।

- अध्ययनले अन्तरपुस्ता प्रसारणको लागि युवा पर्यवेक्षकहरूको खाँचो औँल्याइदिएको छ।

सार्वभौमिक गैर-वाणिज्यिक संरक्षण

- भित्री गर्भगृहहरू (साइट क्षेत्रको न्यूनतम ४०%) को रूपमा पहिचान गरिएको छ, जहाँ:

- क्यामेरा-मुक्त क्षेत्रहरू (स्थानीय कानून मार्फत लागू गर्ने)।

- महत्वपूर्ण समारोह (उधौली, उभौली) को समयमा मन्दिर परिसरमा विक्रीकक्ष वा व्यापारिक मेला निषेधित गरियोस् भन्ने जानकारहरूको मत छ।

११. सैद्धान्तिक एकीकरणद्वारा स्पष्ट गरिएका प्रतीकहरू

राईको सुप्तुलुङ' र लिम्बू 'सिलम-सक्मा' बीचको भिन्नताले पारिस्थितिकीय अनुकूलता देखाउँछ, आध्यात्मिक विचलन होइन (Mukarung, 2023, p.17) । यसले Van der Veer (2015) ले प्रस्ताव गरेको "ग्राउन्डेड बहुलवाद" भन्ने स्वदेशी पवित्र वास्तुकलाको सोचलाई समर्थन गर्छ।

यस अध्ययनले किराँत धार्मिक वास्तुकलाको बारेमा दुई महत्त्वपूर्ण अन्तर्दृष्टि दिन्छ:

११.१ पारिस्थितिक अनुकूलनको रूपमा उपसमूह भिन्नताहरू

राई : सुप्तुलुङ चुल्हो

राई जातिले सुप्तुलुङ वा तीन कुनाका ढुङ्गाको चुल्हो प्रयोग गरेर आफ्नो कृषि-पशुपालक संस्कृतिको चित्रण गर्थे। १,५००-२५०० मिटरको उचाईमा रहेका पर्वतीय वस्तीहरूमा यस्ता अगेँनाहरू उपयुक्त हुन्छन् जहाँ मानिसहरूलाई न्यानो राख्न र पकाउन आगो चाहिन्छ। तिनीहरू डिजाइनमा पनि गतिशील छन् र यो राई अर्ध-घुमन्ते प्रकृतिमा भर पर्दथे। मानिसहरू मौसम अनुसार गाउँहरूमा स्वतन्त्र रूपमा हिंड्थे र अझै पनि उनीहरूले अनुष्ठानहरू संरक्षण गरेका छन् (Gaenszle, 2011, p.48)।

लिम्बु: सिलम-साक्मा

यसको विपरीत लिम्बुहरूले सिलम-सक्मा प्रयोग गर्छन् जुन अनुष्ठान संरचना हो। यो प्राय: हीरा जस्तै आकारमा हुन्छन्। तिनीहरू बाँस, काठ वा धागो हुन् र तिनीहरू रातो, सेतो र नीलो रङ्का हुन्छन्। हीराको संरचना केन्द्र बाहिरतिर सिर्जना गरिएको छ, नौ तहहरू सम्म घुमाइन्छ। बीचमा छडी वा क्रसको अक्ष रोग र विपत्तिको रक्षा र विजयको प्रतीक हो।

लिम्बू पूर्वजका भवनहरू प्रायः ८००-१५०० मिटरको उचाइमा नदी घाटी बस्तीमा देखिन्छन् । चल-अचल राई चुल्होको विपरीत, सिलाम-सक्मा अक्सर स्थानीय र आत्माको उपस्थितिलाई संकेत गर्न स्थिर प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिन्छ (Subba, 2018, p. 114)।

राई र लिम्बूका रीतिरिवाजमा प्रयोग हुने सामग्रीहरू समान छन्। वास्तवमा, देवताको आह्वान गर्ने ९२ प्रतिशत अनुष्ठानहरू समान छन् र दुवै समाजले आ-आफ्ना देवताहरूलाई समान उत्पादनहरू प्रदान गर्दछन्- चामल र घरेलु रक्सी।

११.२ ब्रह्माण्डीय एकता: दुवै प्रणालीहरू:

Van der Veer (2015) को सिद्धान्त, जसमा आधारित बहुलवादी विचारहरू समावेश छन्, ले राई र लिम्बु लगायत विभिन्न जनजातिहरूले उनीहरूको रीतिरिवाजमा प्रयोग गर्ने दृष्टिकोणमा भिन्नतालाई परिभाषित गर्न मद्दत गर्दछ। तिनीहरू फरक भए तापनि, स्थानीय वातावरण र सामान्य ब्रह्माण्डसम्बन्धी सिद्धान्तहरूमा शक्तिशाली आधारहरू समान वा साझा छन्।

व्यवहारमा, अनुष्ठान पत्थरहरूको चयन स्थानीय भूगोलबाट प्रभावित हुन्छ। उदाहरणका लागि, राईहरू सामान्यतया नदीबाट ल्याएर चिल्लो ढुँगा प्रयोग गर्छन्, जबकि लिम्बूहरू कच्चा, आकारहीन ढुँगाहरू रुचाउँछन्। यी निर्णयहरूले प्रत्येक क्षेत्रमा स्वाभाविक रूपमा पहुँचयोग्य सामग्री चयन प्रक्रिया प्रतिबिम्बित गर्दछ। जे होस् दुवैले पृथ्वीले नै निर्माण गरेको भौतिक व्यावहारिकतालाई समान रूपमा मानेका छन्।

जब विभिन्न पदार्थहरू प्रयोग गर्ने कुरा आउँछ, यी दुई संगठनहरू आध्यात्मिक अवधारणाहरूप्रतिको आफ्नो दृष्टिकोणसँग एकदम मिल्दोजुल्दो छन्। तिनीहरूले आफ्नो पवित्र संरचनालाई १५ डिग्रीको कोणअनुसार बिहानीतिर उन्मुख गर्छन्। दुवैले अनुष्ठान स्थलहरू स्थापना गर्न धातुका औजारहरूको प्रयोग गर्दैनन्, जुन सम्भवतः आध्यात्मिक वर्जितहरूको कारण हो। कुनै पनि पवित्र वस्तु खडा गर्नुअघि दुवै जनजातिले तीन दिनको सफाइ प्रक्रिया पूरा गर्छन् र यसले के देखाउँछ भने तिनीहरू दुवैको साझा अनुष्ठान शुद्धता र तत्परता छ।

यस्ता सामान्य विशेषताहरू सिद्धान्तको स्तरमा मात्र होइन तर तथ्याङ्कमा पनि निर्भर छन्। DARN (2022) ले पत्ता लगाएको छ कि इस्वी सन १८०० भन्दा अगाडि बनेका करिब ७८% अनुष्ठान स्थलहरू अहिलेका वातावरणअनुसार मेल खान्छन्। यसबाहेक, मुन्धुम मन्त्रका भाषिक ग्रन्थहरूले देखाएअनुसार राई र लिम्बू दुवै वंशले समान रूपक (ढुङ्गालाई पृथ्वीको हड्डीको रूपमा वर्णन गर्ने) प्रयोग गरेका छन्। यद्यपि यो काव्यात्मक भाषा अनुष्ठान विस्तारको सन्दर्भमा भिन्न छ, यसले साझा ब्रह्माण्डविज्ञानको विचारलाई समर्थन गर्दछ।

१२. सिफारिस गरिएका सुधारका बुँदाहरू:

स्थानीय वातावरणअनुसार डिजाइन गर्नुपर्छ, जसले पारिस्थितिकीय सन्तुलनलाई समर्थन गर्छ।

- जस्तै: उचाइ अनुसार उपयुक्त योजना बनाउनु।

- त्यहाँ पाइने सामग्री प्रयोग गर्नु (स्थानीय रूपमा उपलब्ध चीजहरू)।

- अनुष्ठान सम्बन्धी समान नियमहरू सबैले बुझ्ने र मान्ने गरी मौखिक रूपमा प्रचार गर्नुपर्छ। उदाहरण: पुर्खाबाट सिकेका परम्परागत अनुष्ठानहरू अरूलाई पनि भन्नु।

- मौसमी चाडपर्व र अनुष्ठानहरूको समयतालिका बनाउनु पर्छ, ताकि सबैले सहि समयमा पूजाआजा गर्न सकून्। उदाहरण: वर्षभरिका अनुष्ठानहरू कुन महिनामा गर्ने भनेर तालिका बनाउने।

१३. निष्कर्ष

यस अध्ययनले नेपालमा किराँत माङहिम मन्दिरहरूको निर्माणसँग जोडिएका सांस्कृतिक, राजनीतिक, र आर्थिक पक्षहरूलाई समेट्दै तीनवटा मुख्य अनुसन्धान प्रश्नको जवाफ दिन खोजेको छ।

१. मन्दिर: पहिचानको संरक्षण कि परम्पराको ह्रास?

माङहिम मन्दिरहरूले किराँत समुदायको राजनीतिक र सांस्कृतिक दृश्यता बढाएका छन्। धनकुटाको युमा माङहिमजस्ता मन्दिरले जातीय गर्वलाई अभिव्यक्त गर्छन्। तर, पुराना प्रकृति-आधारित परम्पराहरूलाई विस्थापित गरेर ठूला टावर र मूर्तिपूजामा आधारित संस्कारहरू जोडिन थालेका छन्। यसले किराँत मुन्धुमको आत्मा कमजोर पार्ने खतरा बोकेको छ।

निचोड: मन्दिरहरूले राजनीतिक पहिचानलाई बलियो बनाउँछन् तर आध्यात्मिक गहिराइलाई कम गर्छन्।

२. पर्यटन: आयस्रोत कि अनुष्ठानको ह्रास?

पर्यटनले मन्दिरहरूमा आम्दानी ल्याएको छ। उदाहरणका लागि, लारुम्बा आश्रम र धनकुटाको युमा माङहिममा ३०–६०% बजेट पर्यटनकै भरमा चल्छ। तर यसकै कारण अनुष्ठान छोट्याइँदै गएका छन्, पवित्र क्रियाहरू “कार्यक्रम” मा परिणत भएका छन्। मुन्धुमको विविधता पनि एकरूप “किराँत ब्रान्ड” मा सीमित हुँदैछ।

निचोड: आर्थिक फाइदाको लहडमा सांस्कृतिक मौलिकता हराउने खतरा छ।

३. मन्दिर निर्माण: राजनीति र डायस्पोराको भूमिका

प्रदेशहरूले संघीयता पछि जातीय सम्पदा देखाउन मन्दिरहरू निर्माण गरेका छन्। कोशी प्रदेशले दिमालुङ पार्कमा लगानी गरेको

थियो। विदेशमा बस्ने लिम्बु समुदायले पनि मन्दिरहरूमा लगानी गरिरहेका छन्, जसले उनीहरूको मातृभूमिसँगको सम्बन्ध झल्काउँछ।

तर यी प्रयासहरू कहिलेकाहीं स्थानीय परम्परा भन्दा पनि "प्रोजेक्ट" बन्न सक्छन्। भोजपुरमा किसानहरूले मन्दिरका लागि जग्गा खोसिएकोमा विरोध गरे, जसले देखाउँछ कि विकासले स्थानीय समुदायलाई असर पुऱ्याउन सक्छ।

निचोड: मन्दिरहरू अब केवल धार्मिक नभएर, राजनीतिक र आर्थिक सञ्जालको हिस्सा बन्न थालेका छन्।

४. समाधानको बाटो: सन्तुलित दृष्टिकोण

यी समस्या समाधान गर्न तीन सुझावहरू छन्:

१. प्राकृतिक र पारम्परिक मन्दिर डिजाइन: सुप्तुलुङ चुल्हो, सिलाम-साक्मा र प्राकृतिक सामग्री प्रयोग गरिने खुला मन्दिरहरू बनाउने। शमन, जानकार व्यक्ति, संस्कृतिविद् र वास्तुविद्हरूको सुझावअनुसार मन्दिरको डिजाइन तयार गर्नु उचित र आवश्यक हुन्छ।

२. शमनहरूको भूमिका सुनिश्चित गर्ने: मन्दिरमा नीतिनिर्माण र अनुष्ठानको नेतृत्व अनुष्ठान जान्ने शमनहरूले गर्नुपर्छ।

३. व्यावसायिकता सीमित गर्ने: पवित्र समयहरूमा पर्यटकहरूको संख्या घटाउने र मन्दिरलाई व्यापारिक स्थानमा परिणत नगर्ने।

अन्ततः

नेपालमा ठूला-ठूला माङहिम मन्दिरहरू बनिरहेका छन्। यसले किराँत संस्कृतिको जागरणलाई देखाउँछ तर साथमा केही ठूलो विरोधाभास पनि ल्याउँछ। यी मन्दिरहरूले हिन्दू-बौद्ध बाहुल्य समाजबीच किराँत पहिचान देखाउन सक्छन्, तर यसैको बहानामा पुराना परम्पराहरू परिवर्तन हुँदै गएका छन्। कंक्रिटका अग्ला भवनहरू, पसलहरू, र औपचारिक कार्यक्रमहरूले प्रकृति र पुर्खासँग जोडिएको साँचो आध्यात्मिकता मेट्ने खतरा छ।

पर्यटनले पैसा ल्याउँछ, तर यसले पवित्र ठाउँहरूको मौलिकता बिगार्न सक्छ। विगतको राजनीति र विदेशमा रहेका समुदायहरूको सम्झनाले केही पवित्र स्थलहरू अब आत्माविहीन ‘प्रोजेक्ट’जस्ता बनेका छन्। जब सौन्दर्य र देखावटी कुराहरूले आध्यात्मिकताभन्दा प्राथमिकता पाउँछ, तब ती ठाउँहरूको साँचो महत्त्व हराउन थाल्छ।

अब हामीले सन्तुलित तरिकाले अघि बढ्न जरुरी छ। भूमिसँग जोडिएका प्राकृतिक मन्दिरहरू, अनुभवी शमनहरूको नेतृत्वमा गरिने अनुष्ठानहरू, र पवित्र ठाउँ र समयको सम्मान गर्ने नीति अपनाउनुपर्छ — न कि सबै कुरा व्यापारजस्तै होस्।

एक जना किराँत अधिकारकर्मीले सही रूपमा भनेका छन्:

"हामीलाई अग्ला मन्दिर होइन, गहिरा जराहरू चाहिन्छ।"

यही नै साँचो संस्कृतिको पुनर्जागरण हो — र हाम्रो परीक्षाको क्षण पनि।

सन्दर्भ-सामग्रीहरू

Chemjong, I. S. (2022). *Rai Mundhum and ritual landscapes*. Kirat Yakthung Chumlung.

Department of Archaeology (DARN). (2022). *Pre-modern ritual landscapes of eastern Nepal*. Government of Nepal.

Gaenszle, M. (2011). *Ancestral voices: Oral ritual texts among the Mewahang Rai*. LIT Verlag.

Greenwood, D. (1989). *Culture by the pound: An anthropological perspective on tourism*. In V. Smith (Ed.), Hosts and guests (pp. 171-186). University of Pennsylvania Press.

Mukarung, R. (2023). *Silam-sakma: The living stones of Limbuwan*. Limbuwan Study Center.

The Kathmandu Post. (2023, June 5). *Bhojpur farmers protest land grab for Dimalung Park*.

Koshi Tourism Board. (2023). *Annual visitor report 2022-23*. Government of Nepal.

Lawoti, M. (2020). *Ethnic politics and federalism in Nepal*. Cambridge University Press.

Rai, S. (2023). Templeizing the Kirat Mundhum. *Himalayan Studies*, 12(1), 45-67.

Radio Nepal (2023). *Radio Nepal online*. https://radionepal.gov.np/

Subba, C. (2018). *The Limbu sacred cosmos*. Mandala Book Point.

Tamang, S. (2022). Performing indigeneity for tourists. *Studies in Nepali History*, 27(2), 89-112.

The Kathmandu Post. (2023, June 5). *Bhojpur farmers protest land grab for Dimalung Park*.

van der Veer, P. (2015). *Handbook of religion and the Asian city: Aspiration and urbanization in the twenty-first century*. UC Press.

Author Profie

Dr. Nawa Raj Subba is a researcher, writer, and thinker moving across disciplinary and cultural boundaries. With a doctorate, he was trained in a rigorous academic environment, but my broader intellectual journey is fueled by an abiding interest in the human condition.

His research focuses on the oral traditions of the Kirat Limbu peoples—particularly the Tungdunge Mundhum—and their intersections with contemporary issues of the time, which include mental health, cultural identity, and social transformation. His work tries to create dialogue by bringing a more subtle and sustained observation of the world, something that has been overlooked, and by reframing it in light of modern frameworks so multiple frames for understandings of well-being and knowledge become possible.

As a writer, he is not only grappling with empirical research but also philosophical reflection, narrative, and cultural analysis. His work addresses scholarly and public audiences and aims to raise questions, prompt reflection, and contribute to conversations about justice, meaning, and human life.

A thinker is an identity that resonates with a lifelong inquiry and synthesis between disciplines of knowledge as well as rendering ideas that stir waters

beyond just academic stagnation in an ever-changing global context. He appreciates the importance of critical engagement, having ethical responsibility, and integrated understanding of pluralistic worldviews to face the intricacies of our reality.

His works on literature, music, and social science:

<u>Anthologies of Poems (Books)</u>

- *Jiwan Mero Sabdakoshma* (2063)
- *Bich Batoma Byujhera* (2065)
- *Yatra Adha Satabdiko* (2068)
- *Chitkar* (2069)—Short Poems
- Life in My Dictionary (2020)
- *Jokhanama Vartaman* (2078)
- Self-Reflection at the Moment (2022)
- *Aakaash Ra Aatmaa Bichko Samvad,* Khandakavya (2025)
- Dialogue between the Sky and the Self, Epic Poem (2025)

<u>Collections of Lyrics (Books)</u>

- *Sahidlai Salam* (2058)
- *Man Ra Mato* (2073)

<u>Essays (Books)</u>

- *Manko Majheri* (2064)
- *Samayako Swad* (2070)
- The Mind Canvas (2021)
- *Sikkaka Dubai Pata* (2079)
- Both Sides of Coins (2022)

<u>Discography</u> *(Nepali Music Audio/Video Albums)*

- *Deshko Maya,* Collection of Patriotic songs, 2010
- *Hami Pahile Nepali*, Collection of Patriotic songs, 2013
- *Lukeko Rahar*, Collection of Ghazal Album Audio, 2011
- *Amulya Jiwan,* Collection of Modern songs, 2012
- *Bahaar Sanga,* Collection of Modern songs, 2016
- *Himalaima Hiun*, Collection of Folk Songs, 2014
- Video Albums *'Pratibimba'* Series 1 to 4.

History, Culture, and Philosophy (Books):

- *Tungdunge Mundhum Samiksya (2076)*
- Tungdunge Mundhum Review (2020)
- *Kirat Limbu Sanskriti Manavsastriya Bivechana (2077, 2080)*
- Kirat Limbu Culture, Anthropological Investigation (2023)
- *Tungdunge Mundhum: Kirat Akhyan, Ek Adhyayan (2080)*
- *Phyang Samba Bamsawali (2081)*
- The Genealogy of Phyang Samba (2024)
- The History of the Sen Dynasty of Nepal, 2025
- *Nepalma Sen Jatiko Itihas, 2081*
- *Shiva Sima Bhanda Para, 2081*
- Shiva Beyond Borders, 2025

- Sām-Ūpmā Mundhum: An Indigenous Philosophy (2025)
- *Sām-Ūpmā Mundhum: Aadivashi Darshan* (2082)
- *Kirat: Purbaj tatha Prakriti – Adharit Jivanpadhati (2082)*
- Kirat Mundhum: Of Earth and Ancestors (2025)
- Yuma Samyo: Faith, identity and Challenges of the Limbu People (2025)

Explorations in Cultural and Linguistic Studies (Articles)

- Kirat and Limbu Cultural Narratives: Delves into traditional beliefs and their significance in contemporary culture (Global Journal of Research in Humanities & Cultural Studies, 2022).
- Language Evolution in Nepal: A critical review of how Nepal's linguistic heritage has shaped identities. (GJRHCS, 2022).
- Kirat Ancestry and the Subba Surname: Unpacks the connection between the Subba surname and Kirat legacy. (IARJHSS, 2021).
- Complex Identities of Kirat, Rai, and Limbu: Investigates the ethnic complexities within these communities (IARJHSS, 2021).

Mythological and Historical Linkages (Articles)

- Homonyms Bridging Limbu and Dhimal: Explores the linguistic and cultural ties

represented by Tungdunge and Dhangdhange. (IARJHSS, 2021).

- Kirat Mythology and Hindu Scriptures: Correlates Lepmuhang Mundhum with Matsya Purana's narratives. (JGLTEP, 2019).
- Sen and Samba Dynasties through Mundhum: Reveals historical connections rooted in oral traditions. (IARJHSS, 2022).

Modern Linguistic Innovations in Kirat Studies (Articles)

- Evolution of Kirat Languages: Traces linguistic shifts from ancient times to modern voices. (IJISRT, 2024).
- Kirat Identity Across Time and Space: Explores the dynamic negotiation of Kirat identities. (JETIR, 2023).

Involved in Mental Health and Health Psychology Research and Services in Nepal (Article)

- Mental Health Services and Suicide Prevention in Nepal: Challenges, Policies, and Community-Based Solutions—A Narrative Review. Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.15009292

Contact:
Official website: https://www.nrsubba.com.np
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5700-2179